

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА
Факультет економіки і підприємництва

Кафедра економіки

Допущено до захисту

“ _____ ” _____ 2023 р.

Зав. кафедри, к.е.н., доцент

_____ **Алла ОСІПОВА**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
МАГІСТРА

СТАЛИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ
ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Виконала – студентка 2 курсу, групи 21 м-з-е
освітньої програми «Бізнес-економіка»
спеціальності 051 Економіка

Сіденко Діана Віталіївна

Науковий керівник – к.е.н., доцент

Фротер Оксана Сергіївна

Умань – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ.....	5
РОЗДІЛ 2. КОМПЛЕКСНА ОЦІНКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	14
2.1. Аналіз ефективності функціонування аграрних підприємств.....	14
2.2. Соціальна складова сталого розвитку аграрних підприємств	25
2.3. Екологічний вимір сталого розвитку аграрного бізнесу.....	33
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	41
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	56
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

В умовах євроінтеграції, що склалися протягом останніх десятиліть, аграрний сектор економіки України стикається з обов'язком забезпечення сталого розвитку. Ця концепція виникає у відповідь на виклики сучасності, коли збільшений антропогенний тиск на навколишнє середовище через надмірне розширення масштабів господарської діяльності, порушення природної рівноваги та постійний вплив науково-технічного прогресу на стан довкілля призводять до загострення соціально-економічних проблем. Постійне забруднення довкілля виробничими викидами, хімізація виробництва та його інтенсифікація призводять до зменшення біорізноманіття та вичерпування невідновлюваних сировинних та енергетичних ресурсів, а також зменшення площ лісів, водойм та родючих земель.

Вирішення цих проблем передбачає не лише ведення громадської діяльності відповідно до принципів сталого розвитку, але й формування в суспільстві нового цілісного способу мислення як передумови успіху. Цього можна досягти, забезпечуючи процес сталого розвитку, що дозволяє повністю реалізувати економічні, соціальні та екологічні завдання, досягаючи визначених цілей і дотримуючись заходів щодо задоволення потреб майбутніх поколінь. Зазначене вказує на актуальність і практичну значущість теми кваліфікаційної роботи та дозволило визначитися щодо мети, об'єкта і предмета наукового пошуку, а також ідентифікувати завдання.

Метою кваліфікаційної роботи є обґрунтування теоретичних положень і розробка рекомендацій практичного спрямування щодо забезпечення сталого розвитку аграрного бізнесу в умовах євроінтеграції.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішувались такі завдання: обґрунтувати теоретичні засади концепції сталого розвитку; дослідити тенденції розвитку сталого розвитку аграрного бізнесу в Україні; проаналізувати особливості функціонування аграрних в сучасних умовах; обґрунтувати перспективи сталого розвитку аграрного бізнесу в умовах євроінтеграції;

обґрунтувати стратегічні орієнтири сталого розвитку аграрного бізнесу в умовах євроінтеграції та воєнних дій.

Об'єктом дослідження є процес забезпечення сталого розвитку в аграрній сфері.

Предметом дослідження є теоретичні і практичні засади забезпечення сталого розвитку аграрного бізнесу в умовах євроінтеграції.

Методологічною основою кваліфікаційної роботи є системний підхід до вивчення досліджуваних явищ і процесів, а також застосування діалектичних методів пізнання. Ці методи дозволили комплексно охарактеризувати процеси, пов'язані з організаційно-інституційним забезпеченням сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань були використані загальнонаукові методи пізнання, зокрема: абстрактно-логічний метод використовувався при визначенні теоретичних підходів до теорії сталого розвитку; монографічний та термінологічний аналіз застосовувався для уточнення сутності відповідних категорій; інституційний підхід, економіко-статистичний та ретроспективний аналіз використовувалися для виявлення тенденцій та закономірностей; графічний метод застосовувався для характеристики динаміки основних показників сталого розвитку аграрного бізнесу.

Інформаційне забезпечення кваліфікаційної сформувалось на основі аналізу законодавчих та нормативно-правових актів, що стосуються сталого розвитку. Використовувалися статистичні дані Державної служби статистики України, інформація від Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, Національного інституту стратегічних досліджень тощо. Аналізувались результати наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, а також зроблено власні наукові висновки та дослідження.

Положення кваліфікаційної роботи викладено на 62 сторінках основного тексту, включаючи 12 таблиць, 8 рисунків. Список використаних джерел налічує 63 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ

Сталий розвиток передбачає якісне довгострокове економічне зростання, ідея якого полягає у збереженні цивілізації та біосфери. Потреба у поступовому переході від техногенного типу економічного розвитку, заснованому на швидкому та надмірному використанні відновлюваних та невідновлюваних видів природних ресурсів, до розвитку на засадах сталості зумовлена необхідністю змін споживчого менталітету для гармонізації взаємовідносин між суспільством та природою. Одна з ідей, що викликала дискусію про сталий розвиток серед економістів, полягала в тому, що виснаження ресурсів навколишнього середовища в гонитві за економічним зростанням схоже на життя за рахунок капіталу, а не за рахунок доходу.

Ще у 1974 році вченими О. Герфіндалем та А. Кнісом було обґрунтовано неокласичний підхід до врахування екологічних проблем [1]. Теорія спиралась на припущення, що обмеження економічного зростання, накладені природними чинниками, можуть бути компенсовані високими темпами технічного прогресу суспільства, завдяки яким обсяг виробництва, розрахований на одного працівника, може зростати необмежено довго.

Сільське господарство є центральним у забезпеченні сталого розвитку та відіграє роль постачальника продуктів харчування у глобальній економіці, формуючи відповідну систему взаємовідносин між суспільством та природою. Більше третини світової суші та майже три чверті її прісноводних ресурсів задіяні у сільськогосподарському виробництві, що зумовлює глобальні зміни клімату у результаті землекористування та викидів парникових газів.

За даними Світового банку приблизно три чверті найбідніших людей у світі живуть у сільській місцевості, де фермерське господарство є основним джерелом

зайнятості та доходу. Зі зростанням світового населення та його достатку тиск на сільськогосподарські та природні системи збільшується. В результаті зростаючого тиску людство очікує, що сільське господарство може забезпечити населення не лише поживною їжею, але й робочими місцями, енергетичними ресурсами, чистою водою при збереженні біорізноманіття. Дана ситуація вимагає постійного пошуку компромісу між потенційними вигодами та можливими негативними наслідками, що актуалізує інтерес до концепції сталого розвитку в порядку денному політичних організацій та є важливим напрямом академічних досліджень із стрімким збільшенням кількості статей та журналів, що вивчають цю тему впродовж останнього десятиліття. Дане дослідження є логічним продовженням попередніх та має на меті зробити додатковий внесок у певну систематизацію тлумачень концепції сталого розвитку.

Теоретичні основи визначення сутності сталого розвитку висвітлені у працях відомих зарубіжних вчених, зокрема таких як Е. Ульріх фон Вайцеккер, А. Війкман, Г. Дейлі, Д. Медоуз, Дж. Форестер, М. Гайсдорфер, Е. Хофманн, та вітчизняних В.М. Геєць, М.О. Кизим, Ю.М. Лопатинський, І.М. Семененко М.А. Хвесик, В.Є. Хаустова та інших. Дослідженню питань сталого розвитку в сільському господарстві присвячені праці вчених, таких як В.С. Дієсперов, О.І. Гуторов, Д.В. Шиян, О.Л. Попова, А.В. Кучер. Проблема реалізації ідей сталого розвитку є дискусійною та не має загальновизнаної системи наукових поглядів на механізм його забезпечення.

Сьогодні більше 90 % керівників заявляють, що сталість є важливою для успіху їх компанії, забезпечити яку можливо через розробку стратегій сталого розвитку, продаж сталих товарів та послуг, створення посад менеджера з питань сталого розвитку та публікацій звітів про сталість для споживачів, інвесторів, активістів та суспільства в цілому. Опитування показують, що 88 %учнів бізнес-шкіл вважають, що вивчення соціальних та екологічних проблем у бізнесі є пріоритетом, а 67% хочуть включити екологічну сталість у свою майбутню

професійну діяльність. Щоб задовольнити цей попит, відсоток бізнес-шкіл, які вимагають від студентів проходження курсу, присвяченого бізнесу та суспільству, збільшився з 34% у 2001 році до 79% у 2011 році, а конкретні академічні програми зі сталості бізнесу зараз можна знайти у 46 із 100 кращих американських програм ділового адміністрування (МВА) [2].

Теоретичні напрацювання (табл. 1.1) та прийняття ряду законодавчих актів (Додаток А), які відображають різні аспекти сталого розвитку на глобальному рівні, посилили інтерес до цієї концепції не лише з боку вітчизняних науковців, але й політичних діячів та керівників компаній.

Існує думка про те, що поняття «сталий розвиток» набуло великого поширення у 70-х роках ХХ століття завдяки напрацюванням Римського клубу – міжнародної громадської організації, що об'єднала видатних учених світу для дослідження глобальних проблеми людства з метою прогнозування його майбутнього. Членами організації є представники світової політичної, фінансової та наукової еліти [3]. Так, майже кожна концепція, як то «нульового зростання», «органічного зростання», «спільної спадщини людства» чи «нового гуманізму», що оприлюднені в доповідях Римського клубу, стали орієнтиром для подальшого напрямку розвитку світу та знайшли своє відображення у рамкових законодавчих ініціативах глобальної міжнародної організації ООН.

Проблема сталого розвитку була обговорена у 1992 році під час конференції ООН з питань природного середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро. На цій конференції представники 179 держав прийняли програму економічного та соціального розвитку людства на майбутнє століття, що була сформульована у документі «Порядок денний на ХХІ століття». Основною концепцією цієї програми був сталий розвиток, що передбачав «модифікацію біосфери та використання людських, фінансових, живих та неживих ресурсів для задоволення людських потреб та покращення якості життя» [4]. У 2002 році на Всесвітньому саміті з питань сталого розвитку в Йоганнесбурзі був ухвалений «План виконання

рішень на найвищому рівні», в якому визначалися конкретні заходи та терміни їх виконання [5].

В доповіді «Come On! Капіталізм, короткозорість, населення та руйнування планети» Е. Ульріх Фон Вайцзеккер, А. Війкман та ще понад 30 співавторів [6] поєднують економіку, політику, екологію, філософію і психологію та пропонують долучитися до одного з численних можливих шляхів створення сталого світового суспільства. (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Еволюція концепцій, що сприяли становленню сталого розвитку

Праця	Концепція
Книга «Світова динаміка» (Джей Форестер), 1971	Обґрунтовано неминучість кризи у взаємовідносинах суспільства з природою, спираючись на математичні моделі
Доповідь «Межі зростання» (Д. Медоуз, Дж.Форестер), 1972	Концепція «нульового зростання»: фактичного припинення розвитку продуктивних сил і зростання населення заради збереження екосередовища. Запропоновано встановити просте відтворення населення, поступово перевести всі підприємства на замкнутий цикл виробництва, відмовитися від будівництва нових підприємств, перейти на поновлювані джерела енергії та на максимальне використання вторинної сировини
Доповідь «Людство на поворотному пункті» (М. Месаровича та Е. Пестеля), 1974	Концепція «органічного зростання», згідно з якою кожен регіон світу повинен виконувати свою особливу функцію, подібно до клітини живого організму
Доповідь Я.Тінбергена «Перегляд міжнародного порядку», 1976	Концепція «спільної спадщини людства», згідно з якою природні ресурси мають належати всьому населенню Землі. А «втрати» їх власників передбачається компенсувати за рахунок еквівалентного обміну на економічні ресурси
Книга А. Печчеї «Людські якості», 1977	Концепція «нового гуманізму», де сформульовано шість стартових цілей: усвідомлення «зовнішніх меж», усвідомлення «внутрішніх меж» людини, збереження культурної спадщини, формування єдиного світового співтовариства, турбота про середовище проживання, вдосконалення виробничої системи
Доповідь «Come On! Капіталізм, короткозорість, населення та руйнування планети» (Е. Ульріх Фон Вайцзеккер та А.Війкман), 2017	Потребують перегляду показник ВВП як індикатор зростання, а також вчення Д. Рікардо, А. Сміта, Ч. Дарвіна. Проголошено ідею «Нового Просвітництва» – трансформації мислення, результатом якого має бути цілісний світогляд. Економіка майбутнього повинна прагнути до стійкості, а не зростання і збільшувати загальне благо, а не максимізувати приватну вигоду

Джерело: побудовано автором за даними [3, 5, 6, 7]

Як і Римський клуб, так і Організація об'єднаних націй є загальносвітовими організаціями, що функціонують за принципами ноосферного підходу В.І. Вернадського, фундаменту концепції сталого розвитку. Основною метою діяльності ООН є забезпечення сталого розвитку в усьому світі.

Глобальні Цілі сталого розвитку, погоджені ООН у 2015 р., були адаптовані та викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» з урахуванням національної специфіки [8]. Вони стали орієнтирами для розробки програмних та прогнозних документів, спрямованих на макроекономічну стабільність, екологічний баланс та соціальну згуртованість.

Указом Президента України від 2019 р. рекомендовано враховувати Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р. під час визначення напрямів наукових досліджень [9]. Важлива роль у досягненні Цілей сталого розвитку належить аграрному сектору України, що має потенційні можливості припинення голоду та бідності, поліпшення добробуту людей та зменшення впливу на навколишнє середовище.

Провівши аналіз законодавчої термінології на порталі zakon.rada.gov.ua щодо тлумачення поняття «сталий розвиток», встановлено вузьке коло нормативно-правових актів, що використовують повне словосполучення або ж обмежуються характеристикою сталості об'єкта. Однак розуміння контексту сталого розвитку дозволить в подальшому систематизувати нормативно-правові акти з урахуванням специфіки аграрної сфери.

В Законі України «Про засади державної регіональної політики» [10] є визначення сталого розвитку як розвитку суспільства для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів майбутніх поколінь. У Законі України «Про землеустрій» [11] характеристика «сталий» стосується землекористування – форм та методів використання земель, що забезпечують оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій. Окремо слід акцентувати увагу на Концепції сталого розвитку населених пунктів

[12], де наведено тлумачення терміну «сталий розвиток населених пунктів». Останній означає соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, що спрямований на створення економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів. У ратифікованих Україною міжнародних документах щодо питань довкілля та біорізноманіття [13, 14] теж надається характеристика сталості.

Окрім традиційного виокремлення соціальної, екологічної та економічної складової сталого розвитку відповідно до бізнес-концепції Джона Елкінгтона «Потрійної нижньої лінії» (TBL – triple bottom line), запропонованої ще в 1994 році, варто звернути увагу на твердження бельгійського еколога Д. Дейвуса про те, що ці складові мають співвідноситись [15]. Зокрема, соціальний вимір розглядається як об'єкт управління, екологічний – як обмеження, а економічний є інструментарієм.

У сучасній вітчизняній науці існує значна кількість визначень поняття «сталий розвиток», та більшість авторів розглядає його за принципами системного підходу, сукупного впливу економічних, екологічних і соціальних факторів, з урахуванням інтересів майбутніх поколінь.

Стратегія сталого розвитку, зазвичай, визначається як стратегія розвитку для людства, цивілізації або конкретного соціуму, такого як країна чи регіон. Ця стратегія спрямована на максимальне задоволення природних потреб людини, узгоджене з природою та вільне від соціальних негараздів. Основні компоненти стратегії сталого розвитку включають економічний розвиток, захист та збереження довкілля і соціальний розвиток.

Цей підхід до розвитку суспільства можна розділити на три основні складові:

- економічний розвиток (економічна складова) – спрямований на стійке економічне зростання суспільства без шкоди для навколишнього середовища;

- захист та збереження довкілля (екологічна складова) – орієнтований на збереження природних ресурсів та уникнення негативного впливу на природу;
- соціальний розвиток (соціальна складова) – зосереджений на гармонійному соціальному розвитку суспільства.

Цей підхід становить альтернативу ідеї економічного зростання та збагачення за будь-яку ціну, пропонуючи більш узгоджений підхід до розвитку, що враховує важливість екології та соціальної стійкості.

Варто відзначити, що й за межами Європейського Союзу стратегія сталого розвитку набуває все більшої політичної ваги та практичного значення. Зокрема, країни, такі як Японія, Південна Корея, Китай, приймають відповідні політичні рішення і активно впроваджують ідеї та кращі практики у сфері сталого розвитку.

Сталий розвиток аграрних підприємств означає необоротні, цілеспрямовані та закономірні якісні та кількісні зміни в господарській системі підприємства, які можуть бути як позитивного, так і негативного характеру. Ці зміни відбуваються під впливом факторів, що виникають як у внутрішньому, так і в зовнішньому середовищі підприємства, з метою досягнення гармонійного розвитку його економічної, екологічної та соціальної сфер.

Аграрний бізнес є одним з найбільших джерел фінансового багатства, генерує дохід та створює зайнятість для значної частини населення в розвинених та країнах, що розвиваються. За підрахунками, із 7,41 млрд жителів світу 1,3 млрд безпосередньо задіяні у сільському господарстві [16]. В Україні природні умови визначили провідну роль агропідприємств у виробництві та постачанні сільськогосподарської продукції. В загальносвітовому рейтингу країна займає шосте місце у світі, оскільки володіє площею у 43,37 млн га або 2.31% світових орних земель, що перевершує показники країн Європи. За даними Держкомстату, станом на кінець 2022 року кількість суб'єктів господарювання у сільському господарстві України становила 53 тис одиниць [17]. В той же час у світі існує приблизно 570 мільйонів фермерів-виробників сільськогосподарської продукції.

Одним з основних завдань сільського господарства є узгодження постійно зростаючого попиту на продукти харчування та впровадження сталих практик обробки землі. За прогнозними даними, населення світу збільшиться з 7,6 млрд до приблизно 9 млрд у 2030 році та до 10 млрд – у 2050 році [18]. Такий приріст населення потребуватиме збільшення виробництва продуктів харчування, зокрема на 50% – до 2030 року та на 70% – до 2050 року [19].

Зважаючи на зазначені прогнози, сільське господарство відіграватиме все більшу роль у виживанні людства. До цієї тенденції додається збільшення споживання природних ресурсів. Окрім того, аграрний сектор економіки стикається з низкою проблем, такими як вичерпання невідновлюваних природних ресурсів; пошкодження ґрунту, шкідливий вплив хімічних речовин на здоров'я людини та навколишнє середовище, гірша якість продуктів харчування. Це актуалізує інтерес до сталості у аграрному бізнесі та поширення принципів сталого розвитку в агросекторі.

Різні автори підкреслюють складнощі в інтерпретації та концептуалізації сталого розвитку в сільському господарстві [20, 21]. Це, в свою чергу, призводить до обмеженого розуміння та реалізації практик сталості у відповідному секторі як в Україні, так і світі. Покращення ситуації потребує взаємовигідної співпраці наукової спільноти та аграрних виробників, оскільки останні є головними суб'єктами, які впроваджують сталі практики в господарську діяльність. Спільне розуміння принципів сталого розвитку є важливим для їх імплементації [22]. Так, Сміт і Салліван [23, с. 74] підкреслюють, що глибше розуміння фермерами (виробниками) сталості спонукає їх до зміни поведінки. В свою чергу, академічна спільнота застосовує різні механізми впливу на виробників через дорадництво, консультації тощо.

Окрім дослідження сприйняття сталого розвитку в аграрному бізнесі, важливим є вивчення його бар'єрів та наслідків. Існує низка праць, присвячених впровадженню практик, пов'язаних зі сталим сільськогосподарським розвитком

[24, 25]. Разом з тим, науковцями відзначені перешкоди, з якими стикаються виробники на шляху до запровадження більш сталих практик [25]. Щодо наслідків сталого розвитку підприємств, то вони залишаються майже не дослідженими [25, 26]. Відсутні взагалі роботи, що інтегрують погляди науковців та виробників на проблему сталого розвитку в сільському господарстві [21].

Основними інструментами впровадження принципів сталості в аграрному секторі є ефективне нормативно-правове забезпечення, спрямоване на підтримку і розвиток аграрного сектору, економічні стимули цінової та фіскальної політик. Внесок дослідження полягає у детальному аналізі окремих поглядів вчених-економістів на проблему сталого розвитку аграрного виробництва у поєднанні з існуючим правовим забезпеченням, яке спрямоване на упередження потенційно можливих ризиків для життя і здоров'я людини, довкілля, біорізноманіття тощо. Аналіз наукових праць дозволяє виокремити в аграрному секторі стратегії звуження, закриття та відновлення ресурсних циклів, оцінка яких потребує відповідних систем індикаторів в контексті різних вимірів сталого розвитку. Ефективні стратегії циркулярної економіки в сільському господарстві потенційно можуть включати набір показників, що спроможні оцінити рівень впливу виробництва на екологію, врахувати соціальні ефекти, визначити рівень інформатизації, матеріаломісткість та енергомісткість продукції.

РОЗДІЛ 2

КОМПЛЕКСНА ОЦІНКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

2.1. Аналіз ефективності функціонування аграрних підприємств

В умовах євроінтеграції та складних економічних умов, обумовлених війною росії проти України, надзвичайно важливо здійснювати інтеграцію та координацію діяльності всіх учасників аграрного бізнесу. Спільні зусилля спрямовані на вирішення організаційних аспектів ефективної роботи аграрної галузі, забезпечення функціонування системи захисту аграрної власності та удосконалення інформаційного забезпечення аграрного сектора. Ця необхідність обумовлена тим, що аграрне підприємництво відіграє ключову роль у покращенні економічної ситуації в Україні, сприяє розвитку сільських населених пунктів, а також надає можливості для працевлаштування сільського населення, включаючи ветеранів, навіть у умовах воєнного стану.

У країнах-членах Європейського союзу (ЄС), досвід базується на інтеграції з фермерськими господарствами, які характеризуються обмеженим земельним банком порівняно з іншими країнами світу. У середньому, площа сільськогосподарських угідь на одне господарство становила 17,38 гектара у 2022 році. Найбільшу категорію за розміром землекористування в ЄС представляють фермерські господарства, які обробляють понад 100 гектарів. Хоча їх кількість становить близько 3,6% від загальної кількості господарств, вони володіють понад 52,5% оброблюваної землі (рис. 2.1).

Фермери можуть краще управляти земельними ресурсами, забезпечуючи збалансований розвиток сільського господарства, збереження довкілля, а місцеві жителі матимуть можливість займатися розвитком екотуризму, створюючи робочі місця і підвищуючи рівень своїх доходів.

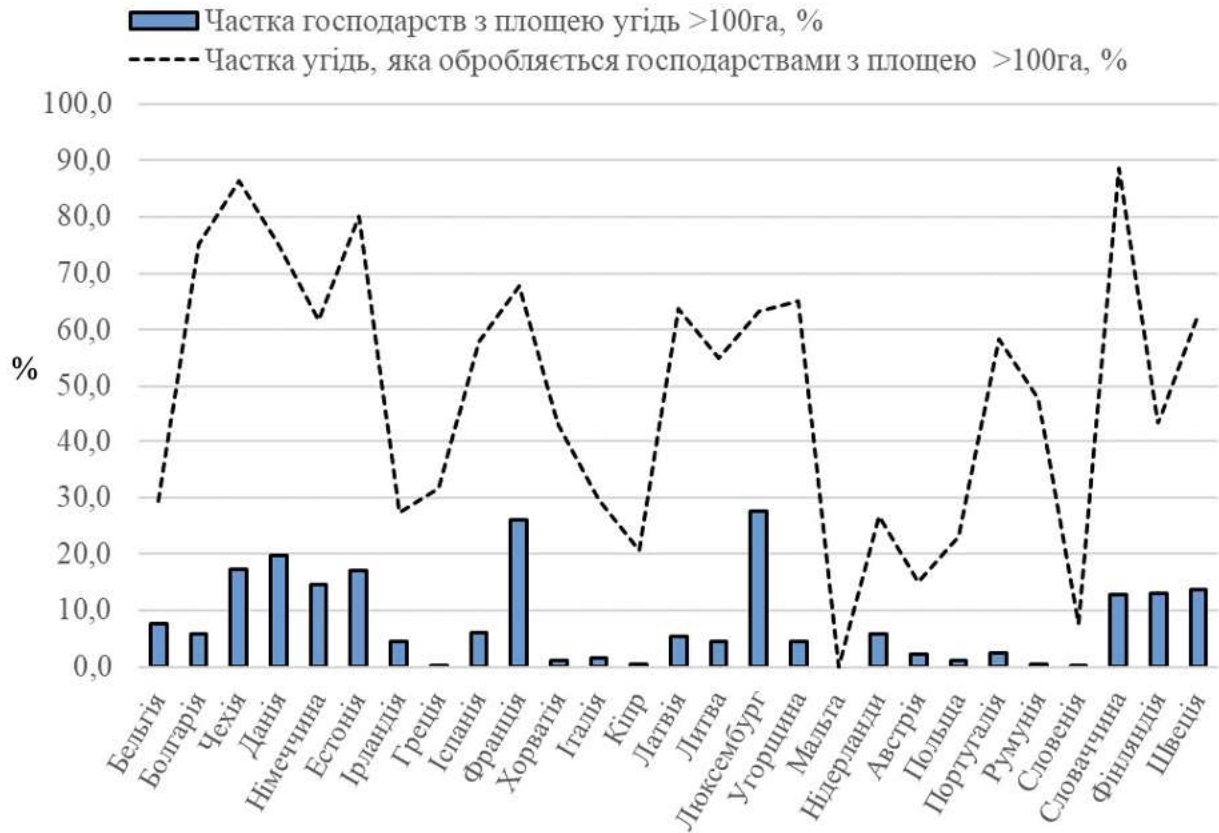


Рис. 2.1. Частка фермерських господарств з площею сільськогосподарських угідь понад 100 га та їх роль у землекористуванні в розрізі країн-членів ЄС, 2022 р., %

Джерело: розраховано автором за даними [27]

В контексті загальноглобальних тенденцій відбуваються події, які надають вагомість вертикально інтегрованим структурам. Зокрема, до таких подій відносяться активізація торговельних війн на світовому аграрному ринку, зміни клімату, прискорена урбанізація та модифікація продуктів харчування. Згідно з прогнозами, лише через глобальне потепління до 2030 року зміни клімату можуть витіснити понад 100 мільйонів людей у країнах, що розвиваються нижче межі бідності. Крім того, роботизація та диджиталізація негативно позначаються на глобальній зайнятості. За звітом Всесвітнього економічного форуму (2018), до 2022 року людські ресурси будуть задіяні лише в 59% операцій у 12 різних галузях;

до 2035 року цей показник знизиться до 50%, і половина операцій буде повністю автоматизована.

У зв'язку з вищезазначеним, необхідна диверсифікація виробництва та ринків збуту агропродовольчої продукції, супроводжувана просуванням якісних та безпечних товарів з високою доданою вартістю. Перехід аграрних бізнес-структур на новий тип виробництва вимагає уваги до ресурсозбереження, впровадження інноваційних технологій, екологізації, фінансіалізації та високого рівня соціалізації. Вирішення цих завдань потребує значних ресурсів, таких як людські, виробничі, фінансові, психологічні та інші, і це не завжди є простим завданням для багатьох національних економік.

Українська економіка також відзначається низкою проблем, які вказують на наявність критичних викликів до господарюючих суб'єктів. Подолання цих викликів можливе лише за умови об'єднання ресурсів, потужностей, проектів, ідей та зусиль.

Для більшого розуміння перспектив та темпів приросту в період воєнного конфлікту та розвитку післявоєнного відновлення, важливо звернутися до сучасної динаміки виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, дослідження свідчать, що частка валової доданої вартості аграрного сектору в національній економіці скоротилася з 10,8% у 2021 році до 8,2% у 2022 році. Важливо підкреслити, що практично третина експортованої агропродовольчої продукції забезпечує надходження валютної виручки під час активних військових дій та складає основу фінансових ресурсів держави.

Очевидно, що ключовим сегментом в сільському господарстві є галузь рослинництва, яка займає понад 80% виробництва валової продукції. У нашому дослідженні пріоритетом є аналіз виробництва зернових і зернобобових культур в Україні (табл. 2.1) у всіх категоріях господарств, враховуючи площі посівів, урожайність та валові збори.

Таблиця 2.1.

Виробництво зернових і зернобобових культур в Україні в усіх категоріях господарств

Культури	2018 р.	2019р.	2020 р.	2021 р.	Середнє значення 2018- 2021 рр.	Середній темп приросту	2022 р.	2022 р. у % до:	
								2021р.	Середнього значення 2018–2021 рр.
Зібрана площа, тис. га									
Зернові усього	14794	15292	15283	15948	15329	1,025	11692	73,3	76,3
у тому числі:									
пшениця	6604	6812	6555	7090	6765	1,024	5218	73,6	77,1
жито	148	115	138	172	143	1,050	100	58,4	70,0
ячмінь	2484	2609	2375	2472	2485	0,998	1721	69,6	69,2
овес	196	182	199	178	189	0,969	153	85,9	81,0
просо	55	93	159	87	99	1,167	48	55,3	48,9
гречка	113	69	84	92	90	0,933	117	126,8	130,0
рис	13	11	11	10	11	0,929	1	6,9	6,3
кукурудза	4564	4987	5392	5482	5106	1,063	4125	75,2	80,8
зернобобові	556	347	310	311	381	0,824	172	55,4	45,2
інші зернові	61	66	60	55	60	0,965	37	67,4	61,2
Валовий збір, тис. тонн									
Зернові усього	70057	75143	64933	86010	74036	1,071	53573	62,3	72,4
у тому числі:									
пшениця	24606	28328	24877	32151	27491	1,093	20500	63,8	74,6
жито	394	335	457	593	445	1,146	311	52,4	69,9
ячмінь	7349	8917	7636	9437	8335	1,087	5559	58,9	66,7
овес	419	422	510	468	455	1,038	377	80,6	83,0
просо	81	170	256	205	178	1,366	90	43,8	50,5
гречка	137	85	98	106	106	0,917	143	135,4	134,7
рис	69	55	61	50	59	0,894	3	6,3	5,3
кукурудза	35801	35880	30290	42110	36020	1,056	26187	62,2	72,7
зернобобові	955	710	600	681	736	0,893	330	48,5	44,8
інші зернові	247	243	148	211	212	0,948	72	34,2	34,0
Урожайність, ц/га									
Зернові усього	47,4	49,1	42,5	53,9	48,3	1,044	45,5	84,4	94,2
у тому числі:									
пшениця	37,3	41,6	38,0	45,3	40,6	1,067	39,3	86,7	96,7
жито	26,6	28,9	33,2	34,5	31,0	1,091	31,0	89,8	99,8
ячмінь	29,6	34,2	32,2	38,2	33,5	1,089	32,3	84,6	96,3
овес	21,4	23,2	25,6	26,2	24,1	1,070	24,7	94,1	102,4
просо	14,6	18,1	16,1	23,5	18,0	1,172	18,6	79,3	103,3
гречка	12,1	12,3	11,6	11,5	11,9	0,983	12,3	107,0	103,7
рис	54,9	52,2	54,0	49,3	52,7	0,965	41,7	84,6	79,1
кукурудза	78,4	71,9	56,2	76,8	70,5	0,993	63,5	82,7	90,0
зернобобові	17,2	20,4	19,3	21,9	19,3	1,084	19,2	87,5	99,2
інші зернові	40	37	25	38	35,1	0,982	19,5	50,7	55,5

Джерело: розраховано автором з використанням [28, 29]

Дослідження вказують на позитивну динаміку середнього темпу приросту виробництва зернових і зернобобових культур за період 2018-2021 років. Зібрана площа зросла на 2,5%, зокрема пшениця на 2,4%, жито на 5%, кукурудза на зерно на 6,3%, просо на 16,7%. Урожайність показала зростання на 4,4%, зокрема пшениця на 4,4%, жито на 6,7%, ячмінь на 8,9%. Валовий збір також збільшився на 7,1%, включаючи пшеницю на 9,3%, жито на 14,6%, ячмінь на 8,7%, та кукурудзу на зерно на 5,6%.

Протилежну тенденцію спостерігаємо серед технічних культур, де середні темпи приросту знизились за всіма трьома категоріями на рівні від 0,01% до 8,1%. Варто відзначити, що олійні культури представляють виняток: зібрана площа зросла на 0,01%, зокрема соняшник на 2,6%; урожайність збільшилась на 2,1%, зокрема соняшник на 2,3%; валовий збір збільшився на 2,2%, включаючи соняшник на 0,5% (Додаток Б).

У 2022 році в Україні відзначаються значні збитки, пов'язані із зменшенням виробництва сільськогосподарських культур, оцінювані приблизно в 11,5 мільярда доларів США. Ці втрати переважно стосуються зернових та плодово-ягідних культур у регіонах, які найбільше постраждали від війни в Україні. Приблизно 400 тисяч бджільних сімей, 95 тисяч кіз та овець, 212 тисяч великої рогатої худоби, 507 тисяч свиней та майже 11,7 мільйонів птиці загинули внаслідок агресії росії. Ці втрати не обмежуються безпосередніми наслідками бойових дій, але також включають обмежений фізичний доступ до ферм, ускладнене закупівлю кормів та надання ветеринарних послуг [30, 31].

У зерновому секторі пошкоджено чи знищено сховища з загальною ємністю 9,4 мільйона тонн, а орієнтована вартість ремонту та заміни збитих зерносховищ становить близько 1,1 мільярда доларів США. У садівництві постраждало понад 14,3 тисяч гектарів багаторічних насаджень. Втрати сільськогосподарської техніки оцінюються приблизно в 3 мільярда доларів США, що становить 11% від загальної наявної кількості до лютого 2022 року. Окремо слід відзначити збитки через

зменшення виробництва озимих культур у 2023 році, зокрема озимої пшениці, ячменю, ріпаку та жита, які становлять понад 3 мільярда доларів США. Тваринництво також відчує втрати, оцінені приблизно в 350 млн дол. США, зокрема в галузі молочного скотарства, свинарства та птахівництва. Додаткові витрати аграрні підприємства несуть через підвищення вартості мінеральних добрив та паливно-мастильних матеріалів, що складає більше 870 млн дол. США.

Важливо провести оцінку економічної ефективності функціонування аграрного бізнесу, зосереджуючись на аспектах, таких як інвестиційне забезпечення, наявність основних засобів, генерація валової доданої вартості, продуктивність праці та ін. (табл. 2.2).

Так, згідно з даними таблиці 2.4, протягом досліджуваного періоду капітальні інвестиції в Україні зросли на 149 млрд грн або 41,5%, порівняно з базовим роком, а обсяг капітальних інвестицій в сільське господарство збільшився на 196 млн грн або 0,4%, порівняно з 2018 роком. Частка капітальних інвестицій в сільське господарство у 2022 році становила 10% від загальної структури капітальних інвестицій в Україні (зменшення на 4,1 в.п. порівняно з 2018 роком), що свідчить про необхідність зростання інвестиційної активності у сільськогосподарському секторі економіки.

Варто відзначити, вартість основних засобів в Україні протягом досліджуваного періоду зросла на 1401345 млн грн або 17,1%. Вартість основних засобів в сільському господарстві у 2022 році збільшилася на 203483 млн грн або 75,2% порівняно з 2018 роком). Частка основних засобів в сільському господарстві в 2022 році склала 4,9% від загальної кількості основних засобів в країні, (збільшення на 1,6 в.п. порівняно з 2018 роком).

Валова додана вартість, створена в Україні у 2022 році, зросла на 1571762 млн грн або 77,7%, порівняно 2018 роком. Вказаний показник у сільському господарстві в 2022 році збільшився на 108727 млн грн або 38,9%, порівняно з 2018 роком.

Таблиця 2.2

Економічна ефективність функціонування аграрного бізнесу

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	Відхилення 2022 р. від 2018 р., +/-
Капітальні інвестиції в Україні, млн грн	359216	448462	578726	623979	508217	149001
Капітальні інвестиції в сільське господарство, млн грн	50484	64243	66104	59130	50680	196
Частка капітальних інвестицій в сільське господарство, %	14,1	14,3	11,4	9,5	10,0	-4,1
Основні засоби в Україні, млн грн	8177408	7733905	9610000	9574186	9578753	1401345
Основні засоби в сільському господарстві, млн грн	270467	341622	407146	469383	473950,0	203483
Частка основних засобів у сільському господарстві, %	3,3	4,4	4,2	4,9	4,9	1,6
Валова додана вартість в Україні, млн грн	2023228	2516906	3017896	3421628	3594990	1571762
Валова додана вартість в сільському господарстві, млн грн	279701	303419	360998	356563	388428	108727
Частка валової доданої вартості в сільському господарстві, %	13,8	12,1	12,0	10,4	10,8	-3,0
Продукція рослинництва у постійних цінах 2016 року, млн грн	487127,0	522635	629226	623951	628518	141391
Продукція тваринництва у постійних цінах 2016 року, млн грн	138458,	172260	200935	200990	205557	67099
Продуктивність праці сільськогосподарських підприємств у постійних цінах 2016 року, тис грн	765,0	755,4	867,7	928,6	857,2	92,2

Джерело: розраховано з використанням [14].

Це свідчить про менші темпи зростання доданої вартості у сільському господарстві в порівнянні із загальним показником по Україні. Таким чином,

частка валової доданої вартості в сільському господарстві в 2022 році становила 10,8% від загального показника по Україні.

Продукція рослинництва у 2022 році збільшилась на 141391 млн грн або 29%, порівняно з 2018 роком. Проте продукція тваринництва у 2022 році зросла на 67099 млн грн або 48,5% порівняно з 2018 роком. Важливо відзначити, що частка продукції тваринництва в загальній структурі продукції сільського господарства в Україні становила лише 24,6%. У 2018 році цей показник склав 22,1%, тому, відбулось збільшення частки продукції тваринництва за досліджуваний період. Продуктивність праці у розрахунку на 1 працівника у 2022 році зросла на 92,2 тис. грн або 12,1% порівняно з 2018 роком та має позитивну динаміку.

Динаміка сучасного аграрного бізнесу визначається в значній мірі фінансовими показниками галузі. Оцінимо фінансовий діяльності аграрних підприємств (табл. 2.3) з позицій їх прибутковості та рентабельності.

Таблиця 2.3

Фінансові результати діяльності аграрних підприємств

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	Відхилення 2022 р. від 2018 р., +/-
Фінансовий результат аграрних підприємств до оподаткування, млн грн	90122,1	68606,5	70770,2	93553,6	81596,7	-8525,4
Рівень рентабельності аграрних підприємств, %	25,6	16,5	14,2	16,6	13,9	-11,7
Підприємства, які одержали прибуток, % до загальної кількості	88,4	86,7	86,7	83,5	83,1	-5,3
Підприємства, які одержали збиток, % до загальної кількості	11,6	13,3	13,3	16,5	16,9	5,3

Джерело: розраховано автором з використанням [32, 33].

У 2022 році фінансовий результат агроформувань зменшився на 8525,4 млн грн або 9,5% порівняно з 2018 роком. Водночас рівень рентабельності

сільськогосподарських підприємств у 2022 році знизився на 11,7 в.п. відносно 2018 року. Ці тенденції свідчать про негативні явища у формуванні фінансового результату аграрних підприємств.

У 2018 році 88,4% сільськогосподарських підприємств отримували прибуток в Україні. Проте у 2022 році цей показник зменшився до 83,2%, вказуючи на тенденцію до зменшення частки підприємств, які отримують прибуток.

У цілому, протягом аналізованого періоду виробництво сільськогосподарської продукції було прибутковим, навіть у звітній період тваринницької галузі, яка виявила збитковість. Основним чинником збитковості в виробництві тваринницької продукції на аграрних підприємствах є те, що темпи зростання собівартості одиниці продукції перевищують темпи зростання ціни її реалізації. Крім того, спостерігається зменшення поголів'я та падіння продуктивності худоби внаслідок незбалансованості кормових раціонів та низької якості кормів та інших факторів.

Тendenції виробництва сільськогосподарської продукції в Україні свідчать про значний експортний потенціал суб'єктів агробізнесу, що сприяє врівноваженню платіжного балансу країни та розширенню джерел експортної виручки. Експортний потенціал агровиробників визначається їхньою здатністю виробляти конкурентоспроможну аграрну продукцію та успішно реалізовувати її на зовнішніх ринках без викликання загроз для внутрішніх ринків [34].

Надзвичайно великий земельний фонд (41,4 млн га сільськогосподарських угідь), родючі ґрунти та сприятливі кліматичні умови, позитивні тенденції виробництва та забезпеченість кваліфікованими кадрами у сфері аграрного виробництва та переробки є основними підґрунтями експортного потенціалу.

За даними Продовольчої та аграрної програми ООН (FAO), до війни український аграрний сектор давав до 20% ВВП та понад 40% експортних доходів.

За офіційними даними Міністерства аграрної політики та продовольства

України, виробництво сільськогосподарської продукції в 2022 році складало понад 10% усього ВВП економіки країни, а експорт агропромислової продукції приніс 27,8 млрд доларів США експортної виручки, що становить близько 41% загального експорту.

Україна є лідером на світовому ринку експорту соняшникової олії та кукурудзи, займає 2-е місце у експорті пшениці та ріпаку, та 3-є місце у вивозі насіння соняшнику. Обсяги експорту продовольчих товарів в 2021 році наростали до 27,7 млрд доларів США, зростанням на 81,5% порівняно з 2017 роком (рис. 2.2)

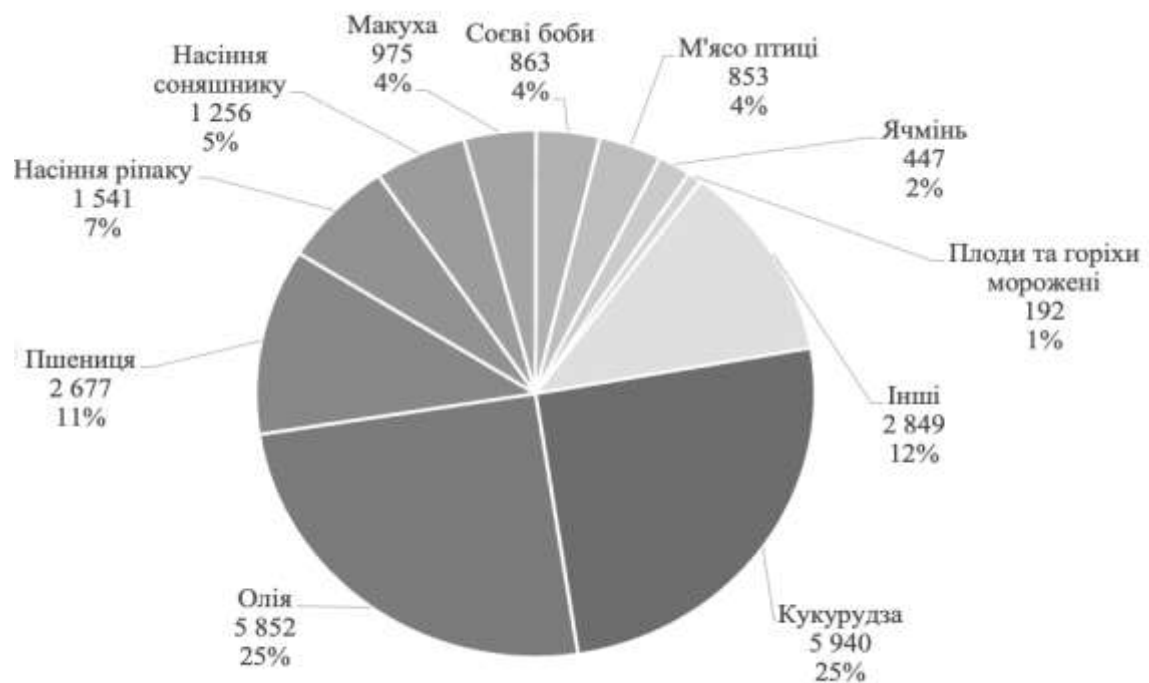


Рис. 2.2. Структура українського експорту агропродовольчої продукції у 2022 році, млн дол. США, %

Джерело: розраховано автором за даними [33]

Структурні зміни в експорті вказують на збільшення обсягів вивозу кукурудзи та рослинної олії, а також на зростання обсягів експорту молока, курятини, меду та баранини.

Незважаючи на зростання обсягів торгівлі України з ЄС, частка торгівлі продукцією аграрного сектору з Україною в загальному зовнішньоторговельному

обороті країн ЄС залишається вкрай незначною. Основними продуктами українського експорту залишаються зернові та олійні культури, і загальна вартість усіх імпортованих товарів у переважній більшості перевищує обсяги їх експорту.

У цілому географічні й товарні структурні зрушення в зовнішній торгівлі України відображають переорієнтацію експорту та імпорту на більш розвинені ринки. Це, з одного боку, розширює потенційні можливості у напрямку збільшення зовнішньоторговельного обороту. З іншого боку, це веде до підвищення рівня конкуренції, появи нових процедурних бар'єрів та високих вимог до якості.

Необхідно враховувати, що такі зміни можуть також ставити перед українським аграрним сектором виклики, пов'язані з адаптацією до нових ринкових умов, змінами в кон'юктурі попиту та необхідністю вдосконалення стандартів якості продукції для відповідності високим стандартам розвинених ринків.

2.2. Соціальна складова сталого розвитку аграрних підприємств

Трансформація стратегії компаній з короткострокової на довгострокову націлена на врахування інтересів стейкхолдерів та досягнення цілей, що виходять за межі лише збільшення прибутку. Забезпечення успіху такого переходу вимагає збалансованої інтеграції екологічних, економічних та соціальних аспектів сталого розвитку. Ключовим елементом досягнення синергетичного ефекту в управлінні сільськогосподарськими та природними ресурсами є глибоке розуміння соціальних та екологічних систем та їх динаміки [35].

У процесі визначення тенденцій аграрного виробництва однією з ключових сфер впливу на економічні процеси є забезпечення підприємств трудовими ресурсами. Розглянемо основні характеристики формування людських ресурсів аграрних підприємств у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Характеристика людських ресурсів аграрних підприємств

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	Відхилення 2022 р. від 2018 р., +/-
Чисельність постійного населення України, тис. осіб	42590,9	42414,9	42216,8	41983,6	41732,8	-858,1
Чисельність сільського населення, тис. осіб	13244,7	13171,4	13084,6	12965,7	12832,2	-412,5
Частка сільського населення, %	31,1	31,1	31,0	30,9	30,7	-0,4
Кількість зайнятого населення, тис. осіб	16276,9	16156,4	16360,9	16578,3	15915,3	-361,6
Кількість населення, зайнятого у сільському господарстві, тис. осіб	2866,5	2860,7	2937,6	3010,4	2721,2	-145,3
Частка населення, зайнятого у сільському господарстві, %	17,6	17,7	18,0	18,2	17,1	-0,5
Кількість найманих працівників, тис. осіб	5849,6	5844,9	5999,5	6369,6	6213,7	364,1
Кількість найманих працівників у сільському господарстві, тис. осіб	583,4	558,1	545,7	535	499,9	-83,5
Частка найманих працівників у сільському господарстві, %	10,0	9,5	9,1	8,4	8,0	-2,0
Середньомісячна номінальна заробітна плата в Україні, грн	5183,0	7104,0	8865,0	10497,0	11591,0	6408,0
Середньомісячна номінальна заробітна плата в сільському господарстві, грн	4195,0	6057,0	7557,0	8856,0	9757,0	5562,0
Середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві у порівнянні із середньою в державі, %	80,9	85,3	85,2	84,4	84,2	3,3

Джерело: розраховано автором з використанням [33].

Згідно з даними таблиці 2.4, в 2018-2022 рр. спостерігалось скорочення чисельності постійного населення України на 858,1 тис. осіб або 2%. Кількість сільського населення зменшилася на 412,5 тис. осіб або 3%, становлячи 30,7% від загальної кількості населення країни в 2022 році.

В той же час кількість зайнятого населення в Україні скоротилася на 361,6 тис. осіб або 2,2%, а кількість населення, зайнятого у сільському господарстві,

зменшилася на 145,3 тис. осіб або 5,1% від загальної кількості населення, зайнятого у сільському господарстві, у 2018 році.

Кількість найманих працівників в національній економіці демонструє зростання на 364,1 тис. осіб або 6,2%, в той час як кількість найманих працівників у сільському господарстві скоротилася на 83,5 тис. осіб або 14,3% від кількості найманих працівників у сільському господарстві у 2018 році.

Середньомісячна номінальна заробітна плата в країні за цей період зросла на 6408 грн або 123,6%, а в сільському господарстві збільшилася на 5562 грн або 132,6%. Встановлено, що середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві становила 84,2% від середньомісячної заробітної плати в національній економіці, зі збільшенням на 3,2 відсоткових пункти порівняно з 2018 роком.

Отже, можна визначити декілька ключових тенденцій, таких як скорочення населення та зайнятого населення в сільському господарстві, зростання кількості найманих працівників в національній економіці та збільшення заробітної плати в цілому і в сільському господарстві.

Сільське господарство відіграє важливу роль у економічному розвитку країни та сприяє створенню суспільних, екологічних та соціальних благ. Серед цих благ варто відзначити пейзажі, безпеку їжі та місцеву продовольчу безпеку, біорізноманіття сільськогосподарських угідь та якість навколишнього середовища, а також добробут сільськогосподарських виробників [36].

Соціальні блага включають у себе такі показники, як утримання сільськогосподарських тварин та моніторинг їх здоров'я, продовольча безпека, рівень життєздатності та якість життя фермерів в селах. Забезпечення цих благ вимагає глибокого розуміння взаємодії між сільським господарством, середовищем та соціальними процесами [37, 44].

Наразі існує обмежена кількість досліджень, присвячених оцінці соціальної складової сталості та її впливу на рівень ефективності сільськогосподарського

виробництва. В даному напрямі виділяють теоретичний (концептуальний) та емпіричний рівні. До концептуальних досліджень відносять роботу Т. Лебака та співавторів [38], в якій соціальний вимір визначається показниками освіти, умов праці, добробуту, здоров'я, якості сільської місцевості, прийнятних сільськогосподарських практик та якості продукції. Ще однією групою концептуальних робіт є Глобальна ініціатива звітності (GRI) [39], яка включає 19 стандартів соціальної складової сталого розвитку, дозволяючи оцінювати індикатори трудової практики та умов праці, прав людини, відповідальності за суспільство та продукцію.

До емпіричних робіт відноситься оцінка компромісів Кантера та співавторів, яка включає індикатори добробуту населення в сільському господарстві, такі як рівень сільськогосподарського доходу (% населення за межею бідності та % зайнятості в та поза фермерським господарством) та продуктова безпека (% доходу, витраченого на харчування; кількість спожитих калорій на особу; % відходів; % затримки в рості, % ожиріння та індекс розширення можливостей жінок у сільському господарстві) [40].

Ряд досліджень, спрямованих на розробку показників соціальної сталості, визначаються конкретною проблемою оцінки та мають емпіричний характер. Наприклад, деякі вчені розглядають як оціночні індикатори доступ до здорового природного середовища, доступ до інфраструктури та економічних можливостей, справедливість та управління, соціальну згуртованість та активізацію спільноти [16].

Литовські вчені [41], з свого боку, оцінюють залученість співробітника, співпрацю, рівні можливості, потенційний розвиток співробітника, охорону праці та безпеку, зовнішнє партнерство.

В іншому дослідженні, проведеному А. Сідхоум [42], зазначено, що існує певний консенсус у літературі щодо показників соціальної сфери, які можна розділити на дві категорії: соціальні показники, пов'язані із фермерською

громадою (наприклад, добробут фермерів та умови праці), та показники, пов'язані з суспільством в цілому (такі як якість сільської місцевості, внесок у місцеву зайнятість та відповідальність за продукти).

Соціальна складова сталості формується під впливом переважно суб'єктивних факторів, що ускладнює перетворення вимірюваних показників на об'єктивні та кількісні [10]. Проведення аналізу індикаторів за цілями сталого розвитку на рівні країни та регіону дозволяє отримати узагальнену інформацію про стан та досяжність визначених орієнтирів для розробки подальших сценаріїв розвитку.

Класифікація Дж. Рокстрема та П. Сухдева, дозволяє визначити перелік Цілей сталого розвитку (ЦСР), що відносяться до соціальної складової [17]. Однак, враховуючи галузеві особливості розвитку сільського господарства та спираючись на існуючі моделі та стандарти, було визначено наступні індикатори (Додаток В).

Отже, вплив соціальної складової сталого розвитку можливо встановити через взаємозв'язки між цілями сталого розвитку (ЦСР). Зокрема, зростання продуктивності праці в сільському господарстві, особливо серед дрібних фермерів, призведе до збільшення доходів у сільській місцевості (ЦСР 1). Це, в свою чергу, створить можливості для жінок та дітей продовжувати освіту (ЦСР 4), сприяючи гендерній рівності (ЦСР 5).

Дії, спрямовані на виробництво необхідних товарів та послуг, що скорочують недоїдання та голод, безпосередньо сприятимуть досягненню цілей, пов'язаних зі здоров'ям та добробутом (ЦСР 3). Одночасно це забезпечить працівникам прожитковий мінімум та умови гідної праці (ЦСР 8).

Наміри щодо збільшення споживання калорій у бідних районах та безвідповідальний продаж продуктів з високим вмістом цукру, особливо дітям, можуть створити хронічні проблеми зі здоров'ям, такі як ожиріння та діабет (ЦСР 3). Популяризація здорового харчування можлива за допомогою освітніх кампаній та пропозицій відповідних продуктів.

Зловживання трудовими ресурсами у сільськогосподарській діяльності, включаючи дитячу та примусову працю, повинні бути замінені гідною працею та прожитковим мінімумом для підтримки ЦСР 8.

Дійсно, впровадження системи звітності про сталість на основі стандартів GRI (Global Reporting Initiative) є важливим інструментом для забезпечення прозорості та відкритості в діяльності підприємств, зокрема в аграрному секторі. Стандарти GRI надають можливість компаніям представляти широкий спектр інформації про економічну, екологічну та соціальну відповідальність.

Дослідження нефінансової звітності агрохолдингів, таких як Астарта та Кернел, в контексті соціальної складової в їхній діяльності, є важливим етапом оцінки їхнього впливу на суспільство та навколишнє середовище. Такий аналіз надає інвесторам та іншим зацікавленим сторонам можливість оцінити ступінь відповідності діяльності підприємств принципам сталого розвитку (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Показники соціальної складової сталого розвитку за стандартами глобальної ініціативи звітності GRI у нефінансовій звітності Астарта та Кернел

Показник	Звітність Астарта	Звітність Кернел
GRI 401: Працевлаштування 2020	+	+
GRI 402: Трудові / управлінські відносини 2020	-	-
GRI 403: Охорона праці 2022	+	+
GRI 404: Навчання та освіта 2020	-	-
GRI 405: Різноманітність та рівні можливості 2020	+	+
GRI 406: Недискримінація 2020	-	-
GRI 407: Свобода об'єднань та колективні переговори 2020	-	-
GRI 408: Дитяча праця 2020	-	-
GRI 409: Примусова або обов'язкова праця 2020	-	-
GRI 410: Практики безпеки 2020	-	-
GRI 411: Права корінних народів 2020	-	-
GRI 412: Оцінка прав людини 2020	+	+
GRI 413: Місцеві громади 2020	+	+
GRI 414: Соціальна оцінка постачальників 2020	-	+
GRI 415: Державна політика 2020	-	-
GRI 416: Здоров'я та безпека клієнтів 2020	-	-
GRI 417: Маркетинг та маркування 2020	-	-
GRI 418: Конфіденційність клієнтів 2020	-	-
GRI 419: Соціально-економічна відповідність 2020	-	-

Джерело: опрацьовано за [39; 45; 46].

Агропромисловий холдинг «Астарта», який є виробником цукру, молока, соєового шроту та біогазу, здійснює свою діяльність на всій території України та забезпечує робочими місцями понад дев'ять тисяч осіб. Земельний банк компанії становить 235 тисяч гектарів. Соціальна компонента представлена в рамках Цілей сталого розвитку (ЦСР) та показників GRI (Global Reporting Initiative) (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Показники соціальної складової сталого розвитку компанії Астарта у
нефінансовій звітності 2020-2022 рр.

Показники	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Показники людського капіталу (станом на 30.06 п.р.) (GRI 401)			
Загальна кількість працівників:	9203	7041	5470
за віком: менше 30 років	1606	1208	824
30-50 років	4798	3717	3025
більше 50 років	2799	2116	1621
за статтю: чоловіки	6167	4669	3458
жінки	3036	2372	2012
за рівнем: менеджери	975	952	790
фахівці	1642	1511	1285
робітники	6260	4307	3236
за напрямом бізнесу: цукрове виробництво	1968	1080	1073
сільське господарство	5311	3916	2524
переробка сої	180	204	204
молочне виробництво	1443	1382	1246
інші	301	459	423
Тип найму працівників: постійні	7989	6064	4566
сезонні	1214	977	904
Видатки на навчання, млн. євро	0,14	0,16	0,17
Дані про техніку безпеки на робочому місці (GRI 403-2)			
Частота травм зі смертельним випадком (FIFR)	0,1	-	0,1
Частота травм із втратою працездатності (LTIFR)	0,4	0,5	0,4
Кількість втрачених днів у зв'язку з непрацездатністю	63,7	54,8	55,3
Соціальні витрати (GRI 413-1), тис дол. США	1333	1403	1154
в т.ч на інфраструктуру	237	360	280
освіту	413	277	243
культура і спорт	218	160	135
охорона здоров'я	150	45	53
інші	316	560	443

Джерело: сформовано на основі [45]

На основі аналізу динаміки соціальних показників у розвитку холдингу «Астарта» виявлено зменшення кількості найманих працівників у компанії на 40% за останні три роки. Фінансування соціальних витрат також зменшилося на 13%. У добровільному огляді щодо прогресу бізнесу в Україні за 2022 рік [47] «Астарта» визнана лідером у втіленні соціальних цілей, зокрема ЦСР 8 «Гідна праця та економічне зростання». Це досягнуто завдяки проєкту лідерства та проєктного менеджменту для молоді «Підйом!», де молодь отримує необхідні теоретичні та практичні знання для втілення своїх ідей у громадах, а також гранти для їх реалізації.

«Кернел» є найбільшим у світі виробником та експортером соняшникової олії, що становить приблизно 15% світового експорту. Компанія постачає свою продукцію в більше ніж 80 країн і забезпечує робочими місцями майже 13,5 тисяч осіб. Земельний банк компанії оцінюється в 530 тисяч гектарів. Соціальний вплив діяльності агрохолдингу «Кернел» оцінюється за досяжність показників за стандартами GRI (таблиця 2.7).

Протягом 2018-2022 років компанія «Кернел» зменшила кількість найманих працівників на 12%. Однак фінансування соціальних витрат зросло на 20%. Компанія також збільшила витрати на навчання на 89%, що пов'язано з реалізацією ряду проєктів, таких як «AgriChallenge». У рамках цього проєкту учасники корпоративної програми МВА запропонували ініціативи щодо автоматизації та підвищення ефективності процесів та покращення міжфункціональної взаємодії на різних рівнях.

За результатами дослідження, проведеного незалежною маркетинговою компанією, встановлено, що рівень задоволеності працівників агрохолдингу «Кернел» на 19-24% перевищує середні показники на ринку, лояльність співробітників – на 12-61%, а рівень залученості працівників – на 5-59%, в залежності від аналізованого сегменту. Таким чином, забезпечення сталості бізнес-моделі «Кернел» у контексті досягнення соціальних індикаторів полягає в

залученні, утриманні та розвитку найкращих співробітників, що є частиною концепції пошуку талантів.

Таблиця 2.7

Показники соціальної складової сталого розвитку «Кернел» у нефінансовій звітності 2018-2022 рр.

Показники	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Показники людського капіталу (станом на 30.06 п.р.) (GRI 401)					
Загальна кількість працівників:	15229	14075	16103	15116	13397
за географією: Україна	14642	14010	16048	15066	13355
інші країни	587	65	55	50	42
за віком: менше 30 років	3099	2755	2775	2648	2322
30-50 років	8440	7822	8597	7647	7615
більше 50 років	3690	3498	4731	4821	346
за статтю: чоловіки	11050	10048	11307	11148	9897
жінки	4179	4027	4796	3968	3500
за рівнем: менеджери	1166	1040	1157	991	885
фахівці	3081	3141	3841	3959	3665
робітники	10982	9894	11105	10166	8847
за напрямом бізнесу: переробка олійних культур	2750	2455	2592	2501	2258
інфраструктура та торгівля	3103	3250	3501	3447	2990
сільське господарство	8770	7767	9389	8448	7405
головний офіс та ін.	606	603	621	720	744
% жінок у виконавчому управлінні	29	40	33,3	25	18,2
% жінок у Раді директорів	25	25	37,5	37,5	37,5
Травми на виробництві (GRI 403-9)					
Зареєстровано випадків виробничих травм	19	16	14	16	17
в т. ч. в сільському господарстві	5	11	10	12	6
Відпрацьовані години, млн.	29	30	31	29	28
Рівень травматизму, пов'язаного з виробництвом	0,66	0,53	0,45	0,55	0,60
Рівень летальних випадків внаслідок травми, пов'язаної з роботою	0,03	0,03	-	0,14	0,04
Рівень тяжких травм, пов'язаних з роботою (без летальних випадків)	0,35	0,26	0,16	0,21	0,18
Розвиток талантів (GRI 404-1, 404-3)					
Витрати на навчання, тис. дол. США	241	194	445	474	456
Навчальні години	135426	150612	83943	78477	92073
Середні години навчання на одного працівника	8,9	10,7	5,2	5,2	6,9
за статтю: чоловіки	9,7	12,8	5,6	5,3	7,3
жінки	8,0	6,3	5,8	5,7	5,6
% робочої сили, яка бере участь у стандартизованих оцінках результатів діяльності	1,00	1,30	1,10	1,60	3,80
Соціальні витрати, (GRI 413-1) тис. дол. США					
Загальні соціальні витрати	1919	1668	2616	2440	2303
в т.ч. на інфраструктуру	1025	749	1049	760	625

Джерело: сформовано на основі [46].

Це дослідження сприяє розширенню розуміння соціального виміру сталого розвитку, особливо в контексті галузі сільського господарства. Використовуючи концептуальні та емпіричні підходи до оцінювання соціальної складової сталого розвитку, був визначений перелік індикаторів на рівні країни та окремих підприємств.

На макрорівні соціальна складова вирізняється в рамках Цілей сталого розвитку, а показники систематизуються за галузевою приналежністю. Моніторинг дозволяє визначити досяжність складової за конкретними напрямками, такими як подолання бідності, голоду, розвиток сільського господарства, забезпечення міцного здоров'я, благополуччя, якісна освіта, доступ до чистої енергії, гідна праця, економічне зростання та подолання нерівностей до 2023, 2025 та 2030 років.

На мікрорівні використовується концептуальний підхід, що базується на стандартах GRI. Показники, отримані з нефінансової звітності, переважно є кількісними, що зменшує суб'єктивність їх оцінювання та підвищує можливості порівняння. Однак обмежена кількість суб'єктів господарювання, яка подає звітність за стандартами GRI, підкреслює актуальність емпіричних досліджень з оцінювання соціальної складової та її якісних показників.

2.3. Екологічний вимір сталого розвитку аграрного бізнесу

Для визначення екологічної складової сталого розвитку відповідно до концепції потрібного критерію (TBL) американського економіста Джона Елкінгтона (1994), з усіх існуючих 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР) було обрано три. Серед них ЦСР 6 «Чиста вода та належні санітарні умови», ЦСР 13 «Пом'якшення наслідків зміни клімату» та ЦСР 15 «Захист екосистем суші». Ціль 14 «Збереження морських екосистем», яка є додатковою до групи біосферних ЦСР, не враховувалася, оскільки має опосередковане відношення до сільського

господарства, що в Україні переважно представлено рослинництвом і тваринництвом.

Вплив сільського господарства на стан довкілля може мати низку негативних проявів, включаючи:

- зменшення резистентності агрофітоценозів через впровадження монокультури та раптові зміни природних ландшафтів;
- зменшення родючості ґрунтів та їх деградація внаслідок порушення правил агротехніки та промислового забруднення земель;
- вирубка лісів та зменшення біорізноманіття;
- деградація водних ресурсів;
- проблеми в розвитку природно-заповідного фонду та рекреаційних ресурсів.

Науковці створили систему показників для оцінки сталості сільського господарства з урахуванням Цілей сталого розвитку в екологічному, економічному та соціальному вимірах [48]. У таблиці 2.8 наведено порівняння показників екологічної складової, отриманих у цьому дослідженні, з вибраними національними індикаторами, визначеними в Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна»(2017).

Порівняння вказаних індикаторів вказує на значний збіг систем оцінювання екологічного виміру як на міжнародному, так і національному рівнях, за винятком окремих показників. Екологічні індикатори, які оцінюють компроміси та синергію в сільськогосподарських системах за методологією Кантера [40], умовно поділяються на групи, враховуючи якість ґрунтів та біорізноманіття. В національній системі додатково включений індикатор обсягу викидів парникових газів.

Аграрний сектор відіграє ключову роль у деградації земель та є значним джерелом викидів парникових газів, до яких входять пари води, вуглекислий газ, закис азоту, метан, озон та інші.

Таблиця 2.8

Порівняння системи екологічних індикаторів міжнародного та
національного рівня

Екологічна оцінка компромісів та синергії в сільськогосподарських системах Кантером (2016 р.)	Національні індикатори екологічного виміру ЦСР у сільському господарстві (2017 р.)
Кількість води, м ³	Частка сільського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання/ водовідведення, %
Якість води, мг забруднювача на мл	Безпечність та якість питної води за мікробіологічними/радіаційними/органолептичними показниками (за % нестандартних проб) у сільській місцевості
Викиди парникових газів, екв. CO ₂	Обсяг викидів парникових газів, % до рівня 1990 р.
Вміст вуглецю в ґрунті, % органічних речовин ґрунту; трозія ґрунту, кг/га; баланс поживних речовин, N застосовано / N зібрано; родючість ґрунту, рН	Підтримання вмісту органічної речовини (гумусу) у ґрунтах, %
Тип/зміна земельного покриття, % перетворення	Площа орних земель (ріллі), тис. га
	Частка площі орних земель (ріллі) у загальній території країни, %
	Площа сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей), тис. га
	Площа земель, зайнятих під органічним виробництвом, тис. га
	Частка площі сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), у загальній території країни, %
Видове багатство, кількість рідкісних видів	
Населення, кількість людей	
Середовище проживання, протяжність заболочених угідь	

Джерело: сформовано автором з використанням [47, 48, 53,54]

Фактичні та орієнтовані значення національних індикаторів екологічного виміру досягнення цілей сталого розвитку подано в таблиці 2.9.

Щорічно сільське господарство забруднює атмосферу великою кількістю вуглекислого газу, приблизно в 13-15 мільярдів тонн, що становить приблизно третину загальних викидів, спричинених людською діяльністю.

Таблиця 2.9

Моніторинг національних індикаторів екологічного виміру Цілей сталого розвитку у сільському господарстві

Індикатор	Назва ЦСР	Факт			План		
		2019 р.	2020 р.	2021 р.	2023 р.	2025 р.	2030 р.
Частка сільського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання/ водовідведення, %	ЦСР 6	30,0	30,1	–	20,0	30,0	50,0
Безпечність та якість питної води за мікробіологічними/ радіаційними / органолептичними показниками (за % нестандартних проб) у сільській місцевості	ЦСР 6	11,2 / 6,6 / 27,4	11,8 / 9,8 / 29,8	11,4 / 12,5 / 31,2	уточнюється		
Обсяг викидів парникових газів, % до рівня 1990 р.	ЦСР 13	34,2	38,8	травень 2021 р	уточнюється		
Підтримання вмісту органічної речовини (гумусу) у ґрунтах	ЦСР 15	Дані очікуються. Вони мають бути отримані за результатами XI туру агрохімічної паспортизації земель с/г призначення			Досягнення стабільного рівня, не нижче за базовий рівень: у середньому по Україні – 3,14*		
Площа орних земель (ріллі), тис. га	ЦСР 15	32543,5	32544,2	–	31150,9	29760,8	28370,7
Частка площі орних земель (ріллі) у загальній території країни, %	ЦСР 15	53,9	53,9	–	51,6	49,3	47,0
Площа сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей), тис. га	ЦСР 15	289,0	309,1	–	500,0	1500,0	3000,0
Площа земель, зайнятих під органічним виробництвом, тис. га	ЦСР 15	7833,8	7820,8	–	8389,3	8932,5	9536,0
Частка площі сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), у загальній території країни, %	ЦСР 15	13,0	13,0	–	13,9	14,8	15,8

Джерело: розраховано автором з використанням [47,48, 53, 54, 55]

Загалом, сільське господарство є відповідальним за 25% викидів вуглекислого газу, головним чином через вирубку лісів, 50% викидів метану, який утворюється внаслідок рисового та кишково-розчинного бродіння, а також понад 75% викидів закису азоту, переважно внаслідок внесення добрив [49].

В Україні спостерігається зростання сумарних викидів парникових газів в аграрному секторі, що відбувається на тлі розширення площ під рільною ділянкою та збільшення обсягів внесених мінеральних і органічних добрив.

Результати досліджень показали, що до 2023 року викиди закису азоту сільськогосподарськими ґрунтами збільшаться на 65% порівняно з 2018 роком, при урахуванні середньостатистичної помилки 7,73%. Це вказує на необхідність введення директивних обмежень щодо використання пестицидів і мінеральних добрив для зупинення тенденції забруднення при незмінних умовах.

Наступним кроком є аналіз індикаторів екологічної складової сталого розвитку сільського господарства, зокрема в рамках ЦСР 15. Ця ціль передбачає відновлення та раціональне використання суходолу та внутрішньої прісноводної екосистеми. Досягнення цієї мети включає в себе оптимізацію структури орних земель і сіножатей, сприяння позитивній динаміці площ під органічним виробництвом та збереженню вмісту гумусу в ґрунтах.

Держземагентство України зазначає, що площа розораних сільськогосподарських угідь в країні досягла максимально допустимої межі. Площа ріллі у зонах Степу та Лісостепу займають понад 80% території, а на Поліссі – близько 66%. Це призводить до знищення природної здатності ландшафту зберігати та накопичувати воду, що негативно впливає на якість води та її баланс [50, 51, 54].

З наукової точки зору важливо не лише припинити створення нових полів, але й відновити природні екосистеми, такі як луки, ліси, степи, замінюючи орні землі.

Підтвердженням необхідності оптимізації процесів землекористування є результати аналізу співвідношення різних видів земельних угідь в Україні та деяких країнах Європи (табл. 2.10). Україна має найвищий рівень розораності сільськогосподарських угідь і найменшу частку природних кормових угідь у структурі сільськогосподарського землекористування.

Таблиця 2.10

Аналіз співвідношення між різними видами земельних угідь в Україні та деяких країнах Європейського Союзу

Країна	Загальна земельна площа		Сільськогосподарські угіддя		Рілля		Природні кормові угіддя	
	млн га	%	млн га	%	млн га	%	млн га	%
Україна	60,4	100	41,4	68,7	32,5	78,4	7,8	18,8
Франція	55,2	100	30,3	54,9	18,5	61,1	11,1	36,6
Іспанія	50,6	100	30,2	59,7	13,7	45,4	10,3	34,1
Німеччина	35,7	100	17,1	47,9	11,8	69,0	5,2	30,4
Польща	32,3	100	18,7	57,9	12,6	67,4	4,0	21,4

Джерело: складено на основі [50, 52]

Серйозною проблемою для галузі сільського господарства є неконтрольоване використання хімічних речовин – як за переліком препаратів, так і за кількісними показниками, що призводить до безлічі негативних впливів на природу та здоров'я людей. Це включає масову загибель комах-запилювачів, зокрема бджіл, які виступають ключовим елементом сталих сільськогосподарських систем. Відновлення гумусу та збереження його природного стану має стати першочерговим завданням національної програми дій.

Для підвищення продуктивності виробництва та збереження родючості ґрунту суб'єкти аграрного бізнесу найчастіше використовують мінеральні добрива, які становлять значну частку у формуванні врожаю. Проте, існує загальна обуреність щодо їхнього надмірного використання, оскільки це може призвести до негативних наслідків для навколишнього середовища та здоров'я. Динаміка внесення мінеральних добрив показує значне збільшення використання цих речовин за останні роки. З іншого боку, обсяги внесення органічних добрив скоротилися, не дивлячись на їхню важливість для екологічності та збереження ґрунтової родючості (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Внесення мінеральних й органічних добрив в сільському господарстві України

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	Відхилення у 2022 р. порівняно з 2018 р., %
Загальний обсяг внесених мінеральних добрив, тис. т	2028,1	2346,3	2338,3	2779,7	2876,6	141,8
Обсяг внесених мінеральних добрив на одиницю площі сільськогосподарських угідь, кг/га	98,1	113,3	113,0	134,9	139,6	142,3
Площі, оброблені мінеральними добривами, млн га	16,5	16,1	16,4	16,4	16,8	101,8
Внесення органічних добрив, тис. т	9273,9	11648,9	11382,5	11414,0	11962,9	128,9
Внесення органічних добрив на одиницю площі сільськогосподарських угідь, кг/га	448,0	562,7	549,9	554,1	580,7	129,6
Площі, оброблені органічними добривами, млн. га	0,5	0,8	0,8	1,0	1,0	200,0

Джерело: сформовано з використанням [50, 52]

Проблема використання хімікатів та добрив може бути вирішена шляхом розробки та впровадження екологічно орієнтованих методів сільського господарювання, які б враховували важливість збереження природних ресурсів та забезпечували стійкий розвиток аграрного сектору.

Проаналізувавши статистичні дані, встановлено, що органічні добрива під урожай 2022 р. вносило лише 6 % аграрних підприємств.

Поштовх для розвитку органічного виробництва визнається ключовим завданням у впровадженні концепції сталого розвитку в сільському господарстві. На жаль, частка органічних земель від загальної площі сільськогосподарських угідь в Україні на даний момент становить лише 1,01%. Однак позитивною

динамікою є те, що їх площа зросла більше, ніж у 2 рази порівняно з 2018 роком. Важливою інформацією є те, що переважна більшість органічних земель використовується під зерновими (48,1%) та олійними (16%) культурами.

В Європейському Союзі визначено мету досягти рівня 25% від загальної площі сільськогосподарських угідь, які будуть використовуватись для органічного землеробства до 2030 року. Це свідчить про стратегічний план для прискорення розвитку органічного виробництва та його значущість для досягнення сталого розвитку в аграрному секторі.

Загалом, слід відзначити, що процеси максимізації економічної ефективності в аграрному бізнесі можуть призводити до надмірного використання природного капіталу та сприяти екологічній катастрофі. Індикатори, які оцінюють якість ґрунтів та біорізноманіття на національному та локальному рівнях, виступають стимулами для перегляду існуючих моделей господарювання. Це передбачає зміну наявних підходів, спрямованих на досягнення балансу між економічною, екологічною та соціальною складовими сталого розвитку.

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Розширення інтеграції України у світові економічні процеси вимагає розгляду можливостей розширення системи забезпечення продовольчої безпеки. У багатьох країнах, включаючи Україну, збільшення обсягів виробництва часто відбувається за рахунок екстенсивного використання природних ресурсів, що призводить до зменшення різноманіття сільського господарства та обмеження можливостей працевлаштування. Тому уряд країни повинен зосередитися на важливому завданні розвитку агробізнесу шляхом впровадження сталої інтенсифікації та реалізації стратегій сталого розвитку аграрних підприємств.

Подальший розвиток та ефективне управління аграрним бізнесом тісно пов'язані з цілями сталого розвитку й забезпечення стабільного виробництва харчових продуктів і продовольчої безпеки країни (рис. 3.1). Варто відзначити кілька позитивних впливів сталого розвитку на аграрний сектор економіки:

1. Зменшення використання шкідливих для навколишнього середовища добрив і пестицидів, що має негативний вплив на здоров'я людей та екологію.
2. Розвиток екологічної сільськогосподарської техніки, яка зменшує використання палива та рідких мастильних матеріалів, тим самим зменшуючи викиди в атмосферу та забруднення ґрунту.
3. Використання відновлюваних джерел енергії (сонячна, вітрова), що може зменшити необхідність використання палива для енергозабезпечення ферм та інших сільськогосподарських підприємств.
4. Розвиток органічного сільського господарства, що підвищує якість продукції та зменшує використання шкідливих хімічних речовин, сприяючи збереженню біорізноманіття та здоров'я людей.
5. Розробка програм підтримки сільських господарств, сприяючи розвитку

екологічної сільськогосподарської практики та підвищенню економічної стійкості відповідних господарств.

6. Покращення рівня освіти та підвищення кваліфікації працівників аграрного сектору дозволяють збільшити продуктивність та якість роботи, знизити економічну нерівність, вплив на довкілля і збільшити ефективність використання ресурсів. Наприклад, це дозволить використовувати більш сучасні методи виробництва, такі як інтегрований захист рослин, що допоможе знизити використання пестицидів та збільшити врожайність.



Рис. 3.1. Роль аграрного сектору економіки у забезпеченні цілей сталого розвитку

Джерело: сформовано автором з використанням [56]

У сучасній ринковій економіці в галузях агробізнесу спостерігається паралельний розвиток двох протилежних процесів, які визначають прибутковість:

1. Підвищення економічної ефективності:

- за допомогою кон'юнктурних чинників зміни ринкового середовища, таких як зростання цін або збільшення попиту на продукцію;

- шляхом технологічних удосконалень у виробництві, таких як перехід на нові технології, використання сучасних сортів і гібридів, впровадження інтегрованого захисту рослин, використання стимуляторів росту, мікробних препаратів, а також оптимізації внесення добрив.

2. Зростання собівартості та зниження рентабельності:

- внаслідок недостатньо обґрунтованої стратегії розвитку агробізнесу, такої як незбалансована товарна структура аграрної продукції або висока спрямованість на маржинальні сільськогосподарські культури;

- спричинене неефективним використанням ресурсів або витратами на виробництво, які не відповідають прибавкою врожаю.

Для зменшення ризиків і підвищення стійкості виробництва в агробізнесі, рекомендується впроваджувати антикризову стратегію розвитку. Ця стратегія передбачає розумну диверсифікацію структури виробництва через модель сталого розвитку та смарт-спеціалізацію, а також орієнтацію на кліматично оптимізоване сільське господарство.

Незважаючи на те, що війна продовжується, існує необхідність розпочати планування відновлення країни. Очевидно, що різні регіони вимагатимуть відмінних підходів до відбудови. Проте, на рівні всієї держави необхідно встановити загальні принципи для життя після війни.

Процес відновлення передбачає реалізацію численних кроків і має включати планування на короткий, середній та довгий терміни. Сформулюємо основні принципи для післявоєнної відбудови, спрямовані на сталий розвиток економіки, аграрного сектору та громад. Вони включають:

1. Впровадження сталих та системних рішень;
2. Забезпечення прозорості та участі громад у прийнятті рішень;
3. Використання передових технологій та практик;
4. Забезпечення стійкого розвитку міст і регіонів;
5. Декарбонізація та децентралізація енергетики;
5. Розвиток стійких та децентралізованих систем виробництва продуктів харчування;
6. Збереження екосистем та природного багатства України.

Конкретизуємо ці принципи для галузі рослинництва (рис. 3.2).

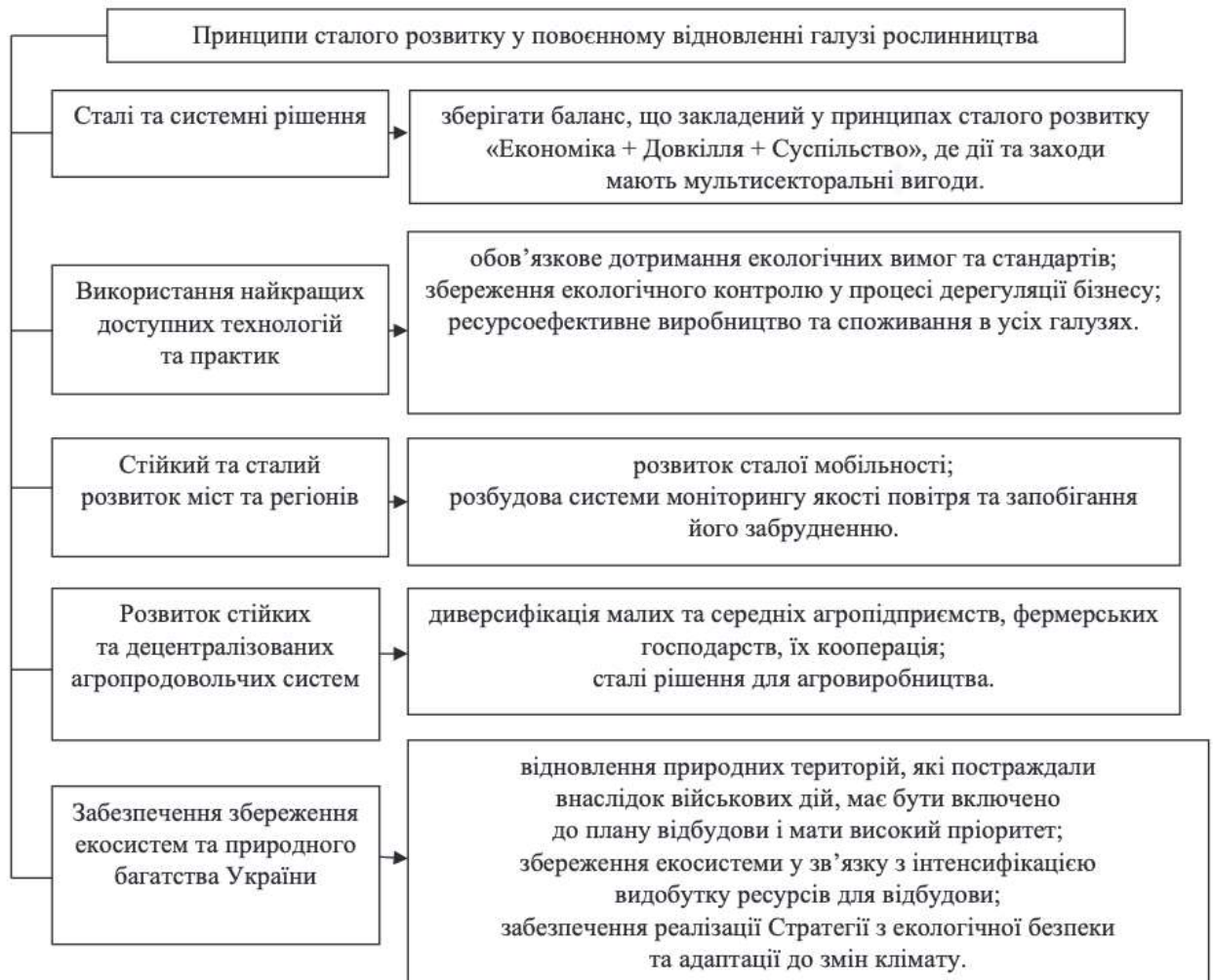


Рис. 3.2. Принципи сталого розвитку у повоєнному відновленні галузі рослинництва

Джерело: побудовано з використання [57, 58]

Україна стоїть перед значущими та важливими викликами, такими як відновлення критичної інфраструктури, забезпечення енергетичної безпеки, швидка імплементація законодавства ЄС, адаптація до кліматичної кризи та розробка ефективних заходів зі зміни клімату в регіонах.

Для виконання цих завдань необхідно дотримуватися кількох ключових вимог. Перш за все, нова інфраструктура повинна відмовитися від використання копальних палив. При відновленні міст, сільських територій і громад, необхідно враховувати соціальні, економічні та екологічні фактори.

Це передбачає перехід до енергетичної системи, яка базується на відновлювальних джерелах енергії та інших екологічно чистих технологіях. При цьому важливо враховувати потреби та інтереси різних груп населення, забезпечуючи справедливий розвиток і соціальну справедливість. Такий підхід сприятиме сталому розвитку країни в умовах змін клімату та інших глобальних викликів.

Стратегічний план Сталого агропромислового розвитку Європейського Союзу, який вступає в силу у 2023 році, передбачає суттєвий вплив «зеленого» напрямку на стає зростання сільського господарства та сільських територій. Програми розвитку країн-членів ЄС повинні відображати пріоритети у сфері екології та вказувати на готовність до впровадження спільних заходів для протидії змінам клімату. Фінансування, яке може досягати до 35% від загального аграрного бюджету країн ЄС, буде спрямовано на екологічні програми, сприяння безпечним технологіям сільськогосподарського виробництва, збереження біорізноманіття рослинного і тваринного світу, охорону ландшафтів, підтримку клімату та розвиток біоекономіки в сільських регіонах [59, 60].

Однак. Україна відстає в вирішенні ряду питань, пов'язаних із впливом агросектора на довкілля та продукти харчування, зокрема: регулювання забруднення підземних та поверхневих вод нітратами з аграрних джерел, прийняття кодексу найкращих практик в сільському господарстві, встановлення

контролю за ГМО та прийняття заходів щодо використання добрив та пестицидів.

Впровадження нормативно-правових актів, спрямованих на встановлення або удосконалення вимог до якості харчових продуктів, зокрема меду, яєць, птиці, фруктових сировини та соків, затримується. Це важлива частина експорту, але високі стандарти якості та дотримання екологічних норм виробництва можуть стати перешкодою для подальшого експорту української продукції на ринок ЄС. Ринок ЄС є одним із ключових, і його втрата може негативно вплинути на економіці країни.

Хоча питання вимог до якості харчових продуктів поступово вирішується, на сьогоднішній день в Україні відсутні екологічні стандарти для агровиробництва. При прийнятті Європейського зеленого курсу та затвердженні стратегії «Від ферми до виделки» очікується посилення заходів щодо дотримання екологічного законодавства та обмеження імпорту до ЄС.

В рамках реалізації «Європейського зеленого курсу» Європарламент вирішив, що 30% прямих дотацій фермерам буде спрямовано на екологічні програми. Для отримання цієї частки дотацій фермери повинні перебудувати свою бізнес-модель і мінімізувати вплив на довкілля. Ще 35% аграрного бюджету ЄС буде спрямовано на збереження навколишнього середовища в сільських територіях. Європейські парламентарі пропонують перепрофілювати 10% від усіх земель сільськогосподарського призначення під зелені насадження, невеликі водойми і таке інше, щоб не використовувати цю землю в агровиробництві. За кожним таким рішенням стоять значні інвестиції в модернізацію. Протягом 7 років Євросоюз планує вкласти в агропромислове виробництво 387 млрд євро, що порівняно з державною підтримкою аграрного сектору в Україні на рік 2021 в розмірі 4 млрд грн [59] свідчить про величезну різницю у розмірах фінансування.

На жаль, сучасні тенденції фінансування заходів з охорони природи в сільському господарстві показують невтішні тенденції (рис. 3.3).

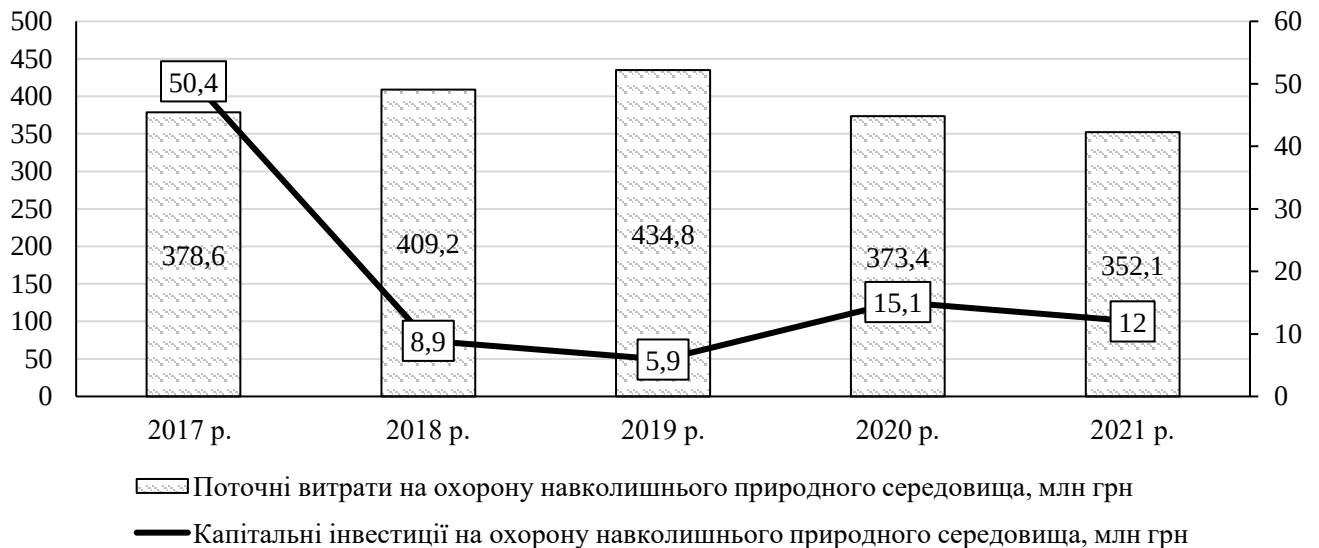


Рис. 3.3. Динаміка фінансування природоохоронних заходів в аграрному секторі України, млн грн

Джерело: побудовано з використання [50]

У той же час, згідно з оцінками фахівців, обсяг необхідних інвестицій для українського агропромислового комплексу в контексті впровадження «Європейського зеленого курсу» значно перевищує поточні обсяги (рис. 3.4).



Рис. 3.4. Обсяг інвестицій в рамках впровадження «Європейського зеленого курсу», млрд грн

Джерело: побудовано з використання [59]

Система фінансування заходів з екологізації аграрної економіки буде формуватися за рахунок різноманітних джерел, таких як:

1. Державний бюджет України та місцеві бюджети: забезпечення фінансової підтримки через виділення коштів з державного та місцевих бюджетів.
2. Екологічні фонди: використання коштів, спрямованих з екологічних фондів, для підтримки екологічних ініціатив.
3. Власні кошти аграрного бізнесу: залучення фінансування від самого аграрного сектору для впровадження екологічно спрямованих заходів.
4. Вітчизняні та іноземні інвестиції: привертання інвестицій як з внутрішніх, так і з зовнішніх джерел для забезпечення фінансової стійкості екологічних проектів.
5. Інші позабюджетні кошти: використання різноманітних інших джерел фінансування, таких як благодійні внески чи комерційні позики.

Зменшення масштабів екологічної шкоди, завданої аграрному сектору внаслідок військової агресії, є актуальним завданням. У звіті «Вплив конфлікту в Україні на довкілля: попередній огляд» вказано, що сільськогосподарські угіддя зазнали фізичної деградації, забруднення хімічними речовинами від шахт і промислових підприємств, а також наслідки вибухів боєприпасів. Під час військових дій утворюються шкідливі хімічні сполуки, що впливають на ґрунти, деревину та повітря. Це може призвести до зменшення врожаю та впливу на довкілля, що вимагає великих зусиль для відновлення екосистеми та аграрного сектору.

Пожежі та неконтрольовані вирубування захисних лісосмуг призводять до швидкої деградації сільськогосподарських земель. Рух важкої техніки, будівництво фортифікаційних споруд та воєнні дії завдають шкоду ґрунтовому покриву, що призводить до деградації рослинного покриву та збільшує вітрову та водну ерозію.

Важливо відзначити, що в наслідок тривалих військових дій рекультивація ґрунту на більшості постраждалих територій наразі є неможливою. Проблема забруднення наземними мінами стає критичною, оскільки повідомляється про 30 мільйонів гектарів землі в Україні, які піддаються мінуванню. Експерти з Київської школи економіки висувають твердження, що всі сільськогосподарські угіддя в зонах конфлікту потребують ретельної перевірки та розмінування. Вартість обстеження земель з високим ризиком мінного забруднення та їхнього розмінування на постраждалих територіях оцінюється в 436 млн доларів США [90].

Окреслені стратегічні орієнтири мають постати в основі обґрунтування й прийняття єдиної стратегії сталого розвитку аграрної сфери і сільських територій України в умовах євроінтеграції (рис. 3.5).

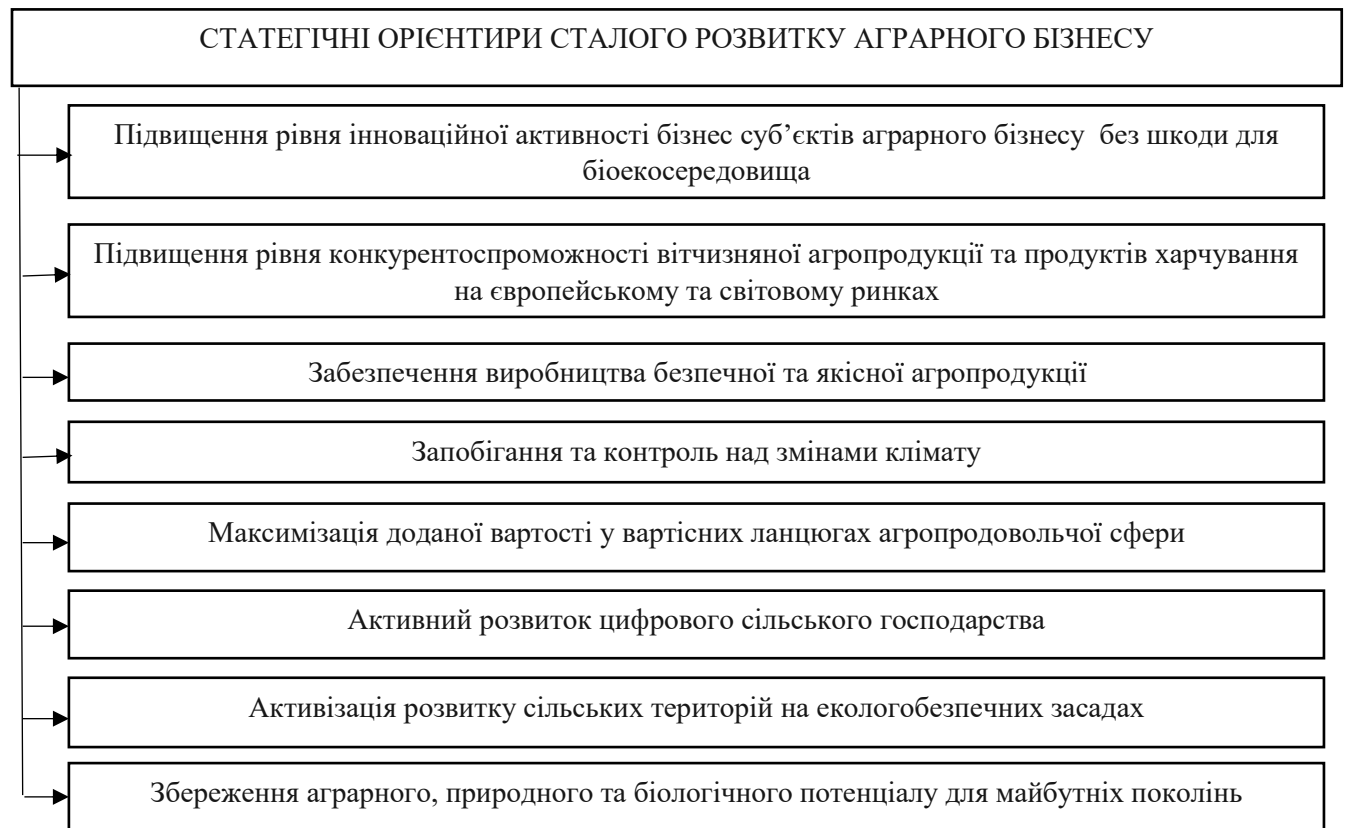


Рис. 3.5. Стратегічні орієнтири сталого розвитку аграрного бізнесу в умовах євроінтеграції

Джерело: розробка автора

На етапі формування політичних рішень важливо визначити очікувані результати за всіма стратегічними пріоритетами. Ця мета передбачає досягнення конкретних цільових показників і виконання певних завдань. Аграрний бізнес повинен враховувати цілі «Європейського зеленого курсу» у процесі стратегічного планування свого розвитку, враховуючи національну специфіку розвитку аграрного сектору України та виходячи з існуючих позицій.

Стратегічні пріоритети, в контексті концепції сталого розвитку, повинні слугувати орієнтиром для вітчизняного аграрного сектору. Вони не лише спрямовані на підвищення конкурентоспроможності національного аграрного сектору, поліпшення якості життя мешканців сільських територій та вирішення завдань забезпечення продовольчої безпеки, але й мають на меті зміцнення національної економіки, захист її власних інтересів і задоволення потреб населення країни та майбутніх поколінь.

Щоб прогнудувати світ у 2050 році, виробництво харчових продуктів, за прогнозами, потрібно збільшити на 60-110 % [61]. Це вимагає застосування стратегій інтенсифікації виробництва сільськогосподарської продукції. Обґрунтування інтенсифікації було добре сформульовано в літературі, як з точки зору збільшення виробництва через вирощування високоврожайних культур, збільшення зрошення, механізації та застосування хімікатів, так і з точки зору збереження мільйонів гектарів лісів та близько 590 мільярдів тонн CO₂, що не вдалося викинути в атмосферу [62]. Все більша кількість досліджень демонструє, що сталі сільськогосподарські практики можуть підвищити продуктивність (урожайність) та відповідати критеріям сталого розвитку. Отже існує вагомий аргумент для прийняття стратегії сталої інтенсифікації сільського господарства.

Спираючись на концепцію сталої інтенсифікації, в дослідженні було виокремлено фактори для здійснення кластерного аналізу у еколого-економічному, соціально-економічному та екологічному вимірах [63].

Алгоритм формування стратегій сталого розвитку та сталої інтенсифікації суб'єктів аграрного бізнесу, спираючись на кластерний аналіз, представлений на рис. 3.6.



Рис. 3.6. Алгоритм формування та відбору стратегій сталої інтенсифікації суб'єктів аграрного бізнесу

Джерело: побудовано автором на основі [63]

Для досягнення мети має проводитись кластеризація підприємств за різними факторами сталої інтенсифікації з використанням методу k-середніх.

Кластерний аналіз має на меті поділ великої кількості досліджуваних підприємств та ознак на однорідні групи або кластери.

При виборі методу кластеризації основна увага була спрямована на його простоту використання та інформативність у порівнянні з іншими методами.

Основний крок – визначення кількості кластерів. Класифікація багатовимірних спостережень чи об'єктів ґрунтується на визначенні відстані між

досліджуваними об'єктами за допомогою евклідової відстані, яка є найрозповсюдженішою функцією. Аграрні підприємства в межах одного кластеру мають бути схожими між собою, в той час як кожен кластер повинен відрізнятися від інших. Оскільки немає конкретного методу визначення оптимальної кількості кластерів, можна використати ієрархічний метод та метод розподілу.

Перевагою запропонованого методу є те, що кластерний аналіз передбачає багатовимірність статистичних досліджень та включає збір даних про аграрні підприємства, їх упорядкування у відносно однорідні групи. При цьому кожен кластер містить подібні підприємства, які значно відрізняються від інших.

Для забезпечення існування комплексних сталоінтенсифікованих систем у сільському господарстві, спрямованих на отримання поживних та якісних продуктів харчування без втрати продуктивності, можливий підхід через інтеграцію різних видів редизайну для створення загальносистемного переходу зовнішніх факторів у ціни або через реакцію на споживчий попит. Досягнення синергійного ефекту між інтенсивністю та сталістю можливе лише шляхом більш ефективного використання ресурсів, таких як земля, вода, біорізноманіття, праця, знання та технології.

Отже, складність та многогранний характер сталого розвитку належать до факторів, які вимагають впровадження нових практик господарювання на шляху до сталості. Розв'язання проблеми сталого розвитку аграрного бізнесу передбачає постійний інноваційний процес, який спрямований на підвищення продуктивності праці, збереження сировини та матеріалів, підвищення ефективності капіталу та техніки, наукову організацію виробництва і праці, удосконалення методів управління з балансуванням економічних, екологічних та соціальних результатів, пов'язаних із аграрним сектором економіки.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та комплексне дослідження, що дозволило запропонувати ряд рішень щодо поширення принципів сталого розвитку суб'єктами аграрного бізнесу в умовах євроінтеграції.

1. Концепція сталого розвитку передбачає баланс між економічними, екологічними та соціальною аспектами, тоді як пріоритетом будь-якої господарської діяльності є отримання максимального прибутку. Саме інтеграційне бачення власної участі та впливу на суспільство відкривають потенційну здатність соціально-економічної системи активно функціонувати в умовах змін, зберігаючи власну структуру та функціональні особливості при різних параметрах зовнішнього середовища з урахуванням обмежень економічного зростання, накладених природою.

2. Протягом аналізованого періоду виробництво сільськогосподарської продукції було прибутковим, навіть у звітній період тваринницької галузі, яка виявила збитковість. Основним чинником збитковості в виробництві тваринницької продукції на аграрних підприємствах є те, що темпи зростання собівартості одиниці продукції перевищують темпи зростання ціни її реалізації. Крім того, спостерігається зменшення поголів'я та падіння продуктивності худоби внаслідок незбалансованості кормових раціонів та низької якості кормів та інших факторів.

3. Тенденції виробництва сільськогосподарської продукції в Україні свідчать про значний експортний потенціал суб'єктів агробізнесу, що сприяє врівноваженню платіжного балансу країни та розширенню джерел експортної виручки. Експортний потенціал агровиробників визначається їхньою здатністю виробляти конкурентоспроможну аграрну продукцію та успішно реалізовувати її на зовнішніх ринках без викликання загроз для внутрішніх ринків.

4. Зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію сприяє підвищенню продуктивності аграрного бізнесу, а також породжує невизначеність, що має економічні, соціальні та екологічні наслідки. Існуючі способи виробництва в аграрному секторі є руйнівним для навколишнього середовища, вони виснажують природні ресурси та потребують нормативно-правового врегулювання. Відтак головною проблемою сільського господарства у всьому світі є узгодження зростаючого попиту на продукцію з більш сталими практиками землекористування. Дослідження наукових праць дозволяє виокремити в аграрному секторі стратегії звуження, закриття та відновлення ресурсних циклів, оцінка яких потребує відповідних систем індикаторів в контексті різних вимірів сталого розвитку.

5. Проведене дослідження, дозволило сформулювати уявлення про сталий розвиток аграрного бізнесу в контексті найбільш поширених визначень, бар'єрів та наслідків. Встановлено, що сталий розвиток потребує впровадження сталих практик, правильного застосування органічних та мінеральних добрив (в тому числі біопрепаратів) для вирощування екологічно чистої продукції; використання сучасного обладнання; формування нової культури споживання, в якій споживач готовий сплачувати більше; збереження природних ресурсів, зокрема, землі, води та енергії та наявності сталого прибутку та доходу. Основними бар'єрами були зазначені відсутність державної підтримки, технічних знань, обмеженість фінансових ресурсів та традиційний підхід до управління, що викликає залежність від застосування мінеральних добрив.

6. Вирішення економічних проблем передбачає забезпечення економічного зростання та адекватних інструментів оцінки. Одним з таких рішень є узгодження рівня диверсифікації посівних площ, як наслідок, створення сприятливих для біорізноманіття ландшафтів та структур товарної продукції, які формуються під впливом ринкових факторів.

7. Моніторинг соціального виміру сталого розвитку дозволяє встановити досяжність складової за окремими напрямками, що стосуються подолання бідності, голоду та розвитку сільського господарства, забезпечення міцного здоров'я, благополуччя та надання якісної освіти, доступу до чистої енергії, гарантій гідної праці та економічного зростання та подолання нерівності до 2030 року. Для мікрорівня було обрано концептуальний підхід, що базується на стандартах GRI.

8. Ресурси біомаси недостатньо використовуються, особливо залишки урожаю, які утворюються в системах дрібного землеробства, та можуть бути розпорошені; їх важко зібрати, вони мають сезонну доступність та обмежені іншими видами використання. Біоенергетичні ресурси мають значні перспективи нарощення на шляху до сталого сільського господарства в контексті забезпечення доступної та чистої енергії, що покращує екологічні показники, зменшує енергетичну залежність країни від імпорту та забезпечує населення доступним видом палива.

9. Для зменшення ризиків і підвищення стійкості виробництва в агробізнесі, рекомендується впроваджувати антикризову стратегію розвитку. Ця стратегія передбачає розумну диверсифікацію структури виробництва через модель сталого розвитку та смарт-спеціалізацію, а також орієнтацію на кліматично оптимізоване сільське господарство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Herfindahl O. & Kneese A. *Economic Theory of Natural Resources*. Columbus, Ohio: Chas. E. Merrill. 1974.
2. Hoffman A. J. The Next Phase of Business Sustainability. *Stanford Social Innovation Review*. 2018. Vol. 16 (2). P. 34-39. doi.org/10.2139/ssrn.3191035.
3. Washington Demystifying Sustainability: Towards Real Solutions. Front Cover. Haydn Washington. *Routledge, Business & Economics*. 2015. 222 p. URL: <https://www.researchgate.net/publication/>.
4. Самофатова В.А. Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону: теорія, методологія, управління: монографія. Одеса: Астропринт, 2018. 312 с.
5. Кожухова Т. В. Формування та трансформація глобальної систем фінансування сталого розвитку: монографія. Кривий Ріг. ФОП Чернявський. 2017. 336 с.
6. Вайцекер Е. У., Війкман А. Come on! Капіталізм, недалекоглядність, населення і руйнування планети. Доповідь Римського клубу; пер. з англ. Ю. Сірош; за наук. ред. В. Вовка, В. Бутка. Київ: Саміт-Книга, 2019. 276 с.
7. Гуторов О. І., Бурляй А. П. Науково-практичні підходи та напрями формування організаційно-економічного забезпечення екологізації сільського господарства України в умовах сталого розвитку. *Вісник ХНАУ. Серія «Економічні науки»*. Харків: ХНАУ, 2021. № 1. С. 55-69.
8. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. 176 с. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.
9. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09. 2019 р. № 22/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.

10. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.
11. Про землеустрій: Закон України 22.05. 2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 36. Ст. 282.
12. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів : Постанова Верховної Ради України від 24.12.1999 № 1359-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text>
13. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 05.06.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text
14. Настанови щодо державної допомоги на охорону довкілля і розвиток енергетики на 2014-2020 роки : Міжнародний документ Європейського Союзу, перелік від 28.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-14#Text.
15. Данилишин Б.М. Наукові нариси з економіки природокористування: монографія. К.: РВПС України НАН України, 2008. С. 68.
16. Gouda S., Kerry R.G., Das G., Paramithiotis S., Patra J.K Revitalization of plant growth promoting rhizobacteria for sustainable development in agriculture, in: *Microbiol Res*, 2018. Vol. 206. P. 131-140.
17. Державна служба статистики України: веб-сайт. URL: www.ukrstat.gov.ua.
18. DESA. Department of Economic and Social Affairs. United Nations URL: <https://www.un.org/en/desa>
19. AO. The future of food and agriculture – trends and challenges. Rome. 2017. URL: www.fao.org/3/a-i6583e.pdf.
20. Hayati D., Ranjbar Z., & Karami E. Measuring agricultural sustainability in biodiversity, biofuels, agroforestry and conservation agriculture. *Springer, Dordrecht*. 2010. P. 73-100

21. Velten S., Leventon J., Jager N., & Newig J. What is sustainable agriculture? A systematic review. *Sustainability*. 2015. Vol. 7(6). P. 7833-7865.
22. Feola G., Lerner, A. M., Jain, M., Montefrio M. J. F., & Nicholas K. A.. Researching farmer behaviour in climate change adaptation and sustainable agriculture: Lessons learned from five case studies. *Journal of Rural Studies*. 2015. Vol. 39. P. 74-84
23. Smith H. F., & Sullivan C. A. Ecosystem services within agricultural landscapes. Farmers' perceptions. *Ecological Economics*. 2014. Vol. 98 (1). P. 72- 80.
24. Foguesatto C. R., Borges J. A. R., & Machado J. A. D. A review and some reflections on farmers' adoption of sustainable agricultural practices worldwide. *Science of The Total Environment*. 2020.138p.
25. Laurett R., Paço A., Mainardes E. W. Sustainable Development in Agriculture and its Antecedents, Barriers and Consequences – An Exploratory Study. *Sustainable Production and Consumption*. 2021. Vol. 27(6). P. 298-311. doi: 10.1016/j.spc.2020.10.032
26. Martin S., Rieple A., Chang J., Boniface B., & Ahmed A. Small farmers and sustainability: Institutional barriers to investment and innovation in the Malaysian palm oil industry in Sabah. *Journal of Rural Studies*. 2015. Vol. 40. P. 46-58.
27. Farm Structure Survey URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farm_structure_survey.
28. Статистичний збірник «Рослинництво України» за 2022 р. *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
29. Сільське господарство України за 2019 рік: стат. збірник. Київ : Держ. служба статистики України, 2020. 230 с.
30. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. 2022. URL: <http://surl.li/jyslw>.
31. Agricultural War Damages, Losses, and Needs. 2023. Review Issue 3. URL: <http://surl.li/jysla>

32. Державна служба статистики України. Архів статистичного збірника «Сільське господарство України». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
33. Державна служба статистики України. Економічна статистика. Капітальні інвестиції. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
34. Зінчук Т. О., Левківський Є. В. Конвергенція агро-бізнес-структур в новій моделі глобалізаційної економіки. *Інноваційна економіка*. 2020. № 7/8. С. 5–13. DOI: 10.37332/2309-1533.2020.7-8.1
35. Messerli P, Kim E. Mee, Furman E. Nature Sustainability, 2019. №2. Pp. 892–894.
36. Sidhoum, A. A. (2018). Valuing social sustainability in agriculture: An approach based on social outputs' shadow prices. *Journal of Cleaner Production*. doi:10.1016/j.jclepro.2018.08.212.
37. Vanni, F., 2014. Agriculture and Public Goods, in: *Agriculture and Public Goods*. Springer Netherlands, Dordrecht, pp. 1–19. doi:10.1007/978-94-007-7457-5_1.
38. Kanter, D. R., Musumba, M., Wood, S. L. R., Palm, C., Antle, J., Balvanera, P., ... Andelman, S. (2018). Evaluating agricultural trade-offs in the age of sustainable development. *Agricultural Systems*, 163, 73–88. doi:10.1016/j.agsy.2016.09.010
39. GRI, 2015. Sustainability Reporting Guidelines <https://www.globalreporting.org/standards>.
40. Kanter, D. R., Musumba, M., Wood, S. L. R., Palm, C., Antle, J., Balvanera, P., ... Andelman, S. (2018). Evaluating agricultural trade-offs in the age of sustainable development. *Agricultural Systems*, 163, 73–88. doi:10.1016/j.agsy.2016.09.010
41. Phelan, A. (Any), Dawes, L., Costanza, R., Kubiszewski, I., 2017. Evaluation of social externalities in regional communities affected by coal seam gas projects: A case study from Southeast Queensland. *Ecol. Econ.* 131, 300–311. doi:10.1016/J.ECOLECON.2016.09.0